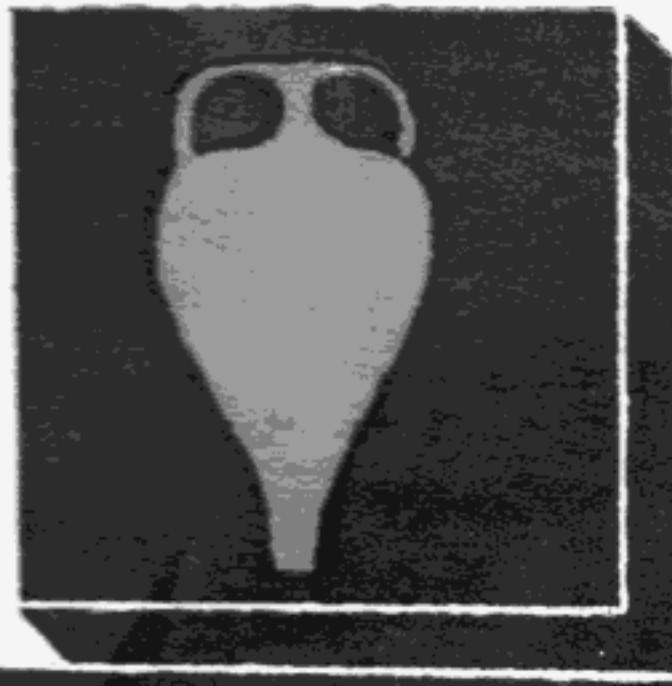

63.4(5АБк)

Ш19

Г.К.ШАМБА

МИЖАИЛ ЧРАЩІВ

634(БАДХ)
Ш19

Г. К. ШАМБА

Ко зордуу иштөө
Эврогоолуу Ашхарду Чысановигүй
б. нааджын о нажем
Михаил Маметови же

оң Могул
Шамба

28/11-29/2

МИХАИЛ ТРАГЬШ
Иъстазаарен иусуреи

7889

Ашәкүтүжкырта «Алашара»
Akya — 1978

Гъаргь Куча-иԥа Шамба
МИХАИЛ ТРАПҔШЬ
Иԥстазаареи иусуреи

Зоотръбо дұлғас ғә Җәмбә
Ә06904 040470
Сөтвәзәрәба ғә Өтәләзәрәба
әңбәвүр әңбәвүр

Георгий Кучович Шамба
МИХАИЛ ТРАПШ
Жизнь и деятельность
На абхазском языке

Аредактор *Т. Ацъба*
Асахъатыхы A. Шанаа
Асахъатыхратә редактор *П. Цқвитариа*
Атехредактор *С. Гордезиани*
Атакзыпхыкуу акорректор *Л. Гадлиа*
Акорректор *Л. Амчба*

ЕИ01419. Аус адуларазы ир-тоуп 26.VI. 1978 ш.
Акыныңхъразы анапы атағуп 30.X. 1978 ш.
2,63 къыпхъ бъыңыц ыкоуп. 2,38 атыжъратә хыпхъ.
бъыңыц. Атилор. ақыаад № 1, аф. 70x90^{1/22}.
Азакас 5504. Атираж 1000. Аху 10 к.

Ашәқутыжырта «Алашара», Акя, Ленин иул., № 9
Қырт. ССР Аминистрция Рсовет ашәқутыжыртақуеи,
аполиграфиен, ашәқутыжыртақуеи рускуа зы
Ахәйнәткомитет Акуатәи атилорграфия № 7 Ленин
ихъз зхыу, Акя Ленин иул., № 6.

M-622 © Ашәқутыжырта «Алашара», 1978

АВТОР ИКНЫТӘ

Михаил Мамет-иԥа ТраУшь избаху ратъхъаза иан-
саҳаз 50-тәи ашықусқуа ыламталазоуп. Уи зыбзоуроу
ускан. Карт ацарапа эңоз аԥсуа студентциә роуп. Урт
абас рәғөн: «Карт аԥсуак адиссертация ихъчеит аԥсуаа
ржәытә тъсыжрақуа ирызкыз атемала. Нара ижәлоуп
ТраУшь. Акафедра ҳаракы ағы дыланы идирбоз
ижәйтәзәу ақакаң ҳудахатқуа ррытъхра асаара ила-
zon. Иккыз ацъаз ешқақуа ирниң даараза ищашъахуу
асахъа сиркүа. Урт зваз ҳәа ТраУшь зызбаху иҳәоз
аԥсыбағқуа ришамхы аура маңара азәи ишәара иқан».
Ҳаи, астәкъя зоура дууз ауаа адунеи иқүтәкъазма ҳәа
аӡцааратақуа сыйхакны сыймаз тәамәаху сыртомуызт,
даара ақырынгә қырхуцлон сара схүчраан.

...Ацарапа M. M. ТраУшь ратъхъаза сара лабә-
ба дызбенит сентиабр мза 1954 шықусазы, Ақматәи
Ахәйнәтқарратә арцағратә институт аудиториақуа руак
ағы. Усқан сара атоурых факультет актәи акурс ағы
стәан. Җнак зны ҳаудиториа ашә аартны, даағналт ҳа-

ра ҳкурс анатхгафы, алектор Иракли Дмитри-иңа Ахалаиа. Нара диңүн урала имыңхумыз, эхахуы аазеңқуаз уағ ҭыңчк. Харәт зегъы ҳөеңгылт, иаағнашылаz ағыцъа ҳарзыңшуа. Ианаатынчраха, И. Д. Ахалаиа ибжы өаңза абас дааңажәеit: «Ағыңцәа астудентцә! Шәеңхъа дгылоуп аԥсуа археолог, ацарапафы Михаил Мамет-иңа Траңши. Иахъа инаркны уи дышәзатхъоит атоурых ұасхыршыапыс иаңоу археология акурс». Убри ашытакъ И. Д. Ахалаиа далаңажәеit М. М. Траңши ибиография. Уи иҳаңдәеit М. М. Траңши ҳатыр ду зқуу ацарапаа дышыруаζекыу, нағсы ишахутоу ала, ламыла ишизныңуате.

Убри аены инаркны актәи ашықусбожа аантәаанза археология иазкыз алекциақуа дұазрыңхъон М. М. Траңши. Сара исгуалашәом ҳара ҳкурс ақнитә студентк, археология алекциа ааныжыны, знымзар зны адәахыы дәәылтны діо. М. М. Траңши аԥхъарақуа аним@атигоз, лымкаала ҳизелымханы ҳаизызырғауан. Шыоукы-шыоукы реиңш, иара бзантык иламызт ажәа мыңхуқуа рұзара. Ианакузаалакгыы шажәа разан, иҳдоуқуа харәдаан, инагзан, иеильткан. М. М. Траңши дызлаңажәоз атоурых наука аус ду шадиулахъаз ғашомызт, уи илекциақуа шақа ирманидаланы, ирмарины, ҳхы иңеигалоз ала.

Нара дңәажәон мыңцакрада, хрыжъ-хрыжъ. Ҳықуқыла афактқуа аайгарц аниңахыз акун уи иғны имаз алекциа ирласны илатш анынахигоз. Ҳара еиҳаразак агуахуара дүкүа ҳазтоз — ҳтәила ахынза-назааоз ажәйтә иқунхоз рмиләт культурақуа данрылаңажәоз, ижәйтәу аԥсуа культура өирпіштәис еснагъ иаҳвааигоз акун. Нара ҳанизызырғауз ҳатыса культура ажәйтә бақақуа тақыла еиңирдыруа егъирт акультура дүкүа рбақақуа ишривагылаз агурға ҳиргон.

М. М. Траңши бзиа ибон аेыщаарђирақуа рылаңажәара. Егъирт алекторцәа рааста уи лассы-лассы иаңирбон дызлаңажәоз ахтыс шыақұзырбұбуоз аматәарқуа, иара убас ҳадирпхъалон иаҳзааигалоз археология пшаах иазкыз алитературатә ҳыңхыртақуа. Исгуалашәоит, өнак алекциа аԥхъара далағаанза, ҭытғык иҳаңдәеit Ақуатәи астела иаҳхәааны иара ииғыз астата ахкыңхъ. Ари ахкыңхъ (оттиск) сара иаҳъа ожыраанзагы итәахны исымоуп, избанзар уи раңхъаза згублра скыз аԥсуа ҭарауаф иқнитә исоуз ғымтоуп.

Иара убас исхамыштуа исгуалашәоит М. М. Траңшии сареи 1957 шықусазы ҳанеңкүшәз аамта. Убри аамтазы уи Анақуаңиа археологиатә жрақуа дырғын. Өнек машиныала Ақуантә Афонқа ҳцен. Ҳагъалаңажәон убрри аlamталазы итыңыз, «Дорожные сооружения древней Абхазии» ҳәа хыс измаз, Квезерели-Капазе иғымта ашоқуы. Ари ағымта сара даараза гуахуарыла ишсыдышылаз агурға исыргеит М. М. Траңши.

Ашәкүағы Аԥсны атоурых азцаарақуа обиективла автор дрылаңажәоит. М. М. Траңши дааразагы гуахуас иқаиштәеит сара сгуаанагарапуа. Уи ашытакъ ауп, уамак мәңгүлкүа, сара ианеильткаа зызбаху ҳамоу ашәкүи трымъаанза аредакторра бубуаны ишазиухъаз М. М. Траңши.

Иахъа еиңш исгуалашәоит иара убас, 1960 шықусазы Пициндатәи амүзеи-уахуама ағы аус анызуаз, аԥсуа институт аусзуғәа гүлғык, М. М. Траңши дрыланы, екскүрәна ҳасабла ирбарц ианнеиз. Ара уи раңхъаза дысирбұрт уи аамтазтәи Аԥсуа институт адиректор Х. С. Бәжәба. Үрт рәғыңьагы сара исәзтәаит ацарапа аццаразы нақ-нақ угүи итоузен ҳәа. Сара археология субтала шытыхны ишсымаз деилсиркааит. Ииашатәкъаңгы, мыңқуак рыштакъ М. М. Траңши ател

диссертативтүр ақны уаас ҳәа. Убри анағсан М. М. Траңшың исзықаңтаз арекомендация иабзоураны, сара салагеит Ағсуа институт ағы аусура. Үаантәи сағырышыттар аспирантурахь. Сдиссертация атема алхрағы, иара өлзәшіз аматериалқуда реизгарағы аңхыраара сыйғаз М. М. Траңшы шоуп.

Имағозам сара сеніш М. М. Траңшың игуакъоу на-
пидкыларала шаазахъоу иахъатәи ағсуа өараңда-
атарауаа. Даараза шуадағуп уи итоурых ұбаа ду, ши-
хутоу ала иазнешни, ашәқуы антара. Абрақа искывѣ-
хъуа аңдахәақуа рыла М. М. Траңшың иңстазаареи шу-
суреи, маңк иадамхарғы, аңхъағ ихағы иааигартә ис-
зықаңзар — схықуы насығзет ҳәа исынъхъа зоит.

РАПЪХАТӘИ АШЬАҢАҚУА

Куланырхуа шытоуп ф-зиаск рыбжъара: ам-
рагыларахь ала — Дахуарта, амраташәарахь
— Гудоу; даеакала иүхәозар, уи гула кытакуас иамоуп: Лыхны, Аңандара, Абжархықу,
иара убас Гудоута ақалақы Амшын Еикүеи.
Иzlархәауала, Куланырхуа ахъз аагоуп ажәла —
Кулан — Куланаа — Куланба ақнитә.
Иахынзаадыруала, ари ажәла нықузго иахъа
Аңсны уағы дынхом. 1977 шықусазы Аңсны
иааз Тыркутәйлатәи ағсуаа ртурристтә гүп
айхабы Цымал Чкуания излеихәазала, Куланбақуа
пәндишік ихоит Тыркутәйлан, ақалақы Адаңазари әзааигуара. Аинформатор из-
леихәаз ала, урт зхылтыз Аңснытә инеиз ам-
хаңырцәа роуп. Ағсуа қытакуа зегъ реиңш,
Куланырхуагы иамоуп аңтакуа, аҳаблақуа.
Хара іабра зинтерес ҳамоу аҳабла Абгафара
ауп. Абрақа 1917 шықуса октябр мазы динит
еицирдыруа ағсуа археолог Михаил (Цыр)
Мамет-иңа Траңшы. Үсқантәи аамтазы Мам-
ет аттара змаз уағын: уи далғахъан Батымтәи
ағысылманцәа ришкол (Медрес). Ақоран иана-
хәоз адагы, Мамет ихала ищент ұсышәала
ағра-аңхъара. 1967 шықусазы ашәқуғы
Алықыса Циениа иғит акырза зыкурахь инеи-

хъаз аԥсуа бырг Мамет ишәкүпхъаракуа ирыхъэааны әочерк. Уақа излаҳәауала, Мамет, шамахамзар, ивижъумызт итытхъоу ѡсыуа фымтак. Убас ишикоу агура унаргон иара имаз ихатә библиотека. Михаил Мамет-и҆я иан Ағыр-пъхан, илыхъзын Машъя. Уи лқыта дызлаз аԥхәис қуш хәа акун ишлыштыз: ацәгьеи абзиес раан агула-азла зыздыауз лакун. Мамет иман б-фык әхшара: Хыкур, Цыр (зызбаху хамоу археолог), Котик (Аңынцүтәйләтә еибашьраан хъзы-пъшала дтажеит), Бабусиа, Татиана, Анчка. Урт рифнаңаңны мыңхуынту акун ажәабжъкуен алакукуен рхәара. Ағнаңа атагылазаашъя абас еипъш иамаз иабзурахап Цыр хүчгы дшыхучзаз атара ихшығ әзжо дахъалагазгы. Абгы ари имбакуа даукахыз. Ипъеихабы Гудоута дганы ашкол дтеицент. 1933 шықусазы, 7 класск данрылга, дынасит усқан Гудоута иаатны иказ ақытанхамфатә техникум әшѣ. 1935 шықусазы дәлеит Ақуатәи Ахәйнҭарратә ртцафратә институт атоурых афакультет. Ибзианы уи дагъалгоит 1939 шықусазы. Қуланырхуатәи аръыс атоурых бзия ишибауз, нас атцарагы бзиа заны ишицауз раҳайт Аԥсуа институт анапхәфцә: дрыштыт уи аспирантурах Қартка. Абарт ацәаҳәакуа равтор исахаҳын Михаил Мамет-и҆я ихәамтәны аспирантура данталоз хтыскуак: аԥышәара адқыларазы Қарт данней, рапхъя дидикылент академик Симон Цынашыя. Ишдыру еипъш, уи ҹыдала дрызелымхан атцарадырра интерес зманы иаштара аԥсуа өар. Азәйрөы атцарауаа, иахъагы

акуәиара бзиакуа зманы аԥсуа наука амат азызуа, изңыршыауа Симон Цынашыя иоуп. Убарт реипъш ихы ипъхъазон Траңшыгы. Иара излеихәоз ала, археология атара иәахъазикызгы Симон Цынашыя ибзоуроуп. Аспирантура алгаха имоукуаны, иалагеит Аңынцүтәйләтә еибашьра.

Асовег уаа зегъ реипъш, Михаил Мамет-и҆ягы дгылт итәила ахъчаразын. Дцеит уи аспирантура ааныжыны афронт ахъ, дрыкушәеит акырцьара аибашьракуа: ихъчауан Москва, нас дыкан Ленинградтәи афронт аќны, уақа дырхуит бубуала, дагъыштын агоспиталь аќны, еиңа дхынхәеит аибашьрах; далахун еицирдыруа Волховтәи афронт. Иара убаскан, 1942 шықусазы, дрыдиркылент акоммунист партиях. Убри аамыштыхъ аус иуан арраполитикатә училишьче аќны.

Абар епизодк, Михаил Мамет-и҆я аибашьра даныңаң атәи зхәауа. Уи ҳара ихаихәеит иара ицеибашьуаз ифыза Михаил Фиодор-и҆я Исламов, иахъагы Ақуа инхауа.

«Ари ҝалеит аибашьра алгара шықусыки бжаки шагыз. Адәахъы еиқүжәаны атцаара иаөын. Михаил Мамет-и҆я сикушәеит аполк актәи абаталион аќны. Усқан иара аснаиперцәа ррота командирс даман. Уи аамтазы Ыара иштыхъка инижъхъан асолдат иматура, апоплк ашкол, аучилишьче, афронт ухәа аиха амца ишынамыржәра дрызрыжәхъан. Аамтала зны игүтиха дахъызмыгзаз аба иснаиперцәа ргуаң дыкны даман. Лымкаала ишилшоз иәа дцаланы атара далагеит аснаиперратә хысра.

М. М. Траپшь дахынз ифны. Иани иаби иватэупп М. М. Траپшь. 1967 ш.
(Ашкекуы нагуулou афотокуа кантектег Г. Г. Аслиан.)

Иара имацара иакумкуа, есымша даेын ашыа ицызушаз ахысөңгө-аснаиперцә разықатцара. Иагъмаңым уи изықаитказ. 600 метр ахыбжьюу аба ибла тыцъяаны агара акун Михаил исолдатцә идирицоз. Уи иснаипертә шәакъ иткәз хык шьала ишәымкуа асы инылашәомызт, ма тлак ашьапы иналакаца ицомызт. Аиашазы, абри апъсуа чкун итынчыз, уахъихуашуа итынчыз, аус аёы ианнеилак, иара иабџар иапъызгоз бىلار җаломызт, ашьабыста дағызын атып ҆саҳраан, иңсаҳтәымзаргы, ахаже еипъш, иахъа хулаанза дахъгылоу цара даантатцуамызт иагъа хътазаргы, ишәакъ асамъал ааиткамхазакуа аус шауц иауан. Иара иказшагы рыман инапатцақа иказ аргы. Ирота апъхъагылара аман изакутэ усзаалак ақны. Михаил дуағ қынан, ианаҭахызыгы илеишә цэгъян. Ахыштыхра даштамызт. Еснагъ уи избаху өүрпүштәис иааганы иалацәажәalon.

Аснаипер азын шьапыс итоу ашәафакуа роуп. Уи ибзиатцәкъяны идыруан аофицер Траپшь. Арра дцаанза, машәиршәа акузаргы, аихадакуарыкугылашъатцәкъа зzymдыр-уаз Михаил, иаарласны итсент аихадакуарыла анықуашьагы. Уи ифыза аофицер, Сибратәи аръыс Лысогорсктәи, цара даантахомызт аихадакуарыла анықуараे. Иапъсуа еьеипъш итакуашауз аихадакуа дрыкугыланы, ихалат шкуакуа иштәнаны, дгылан еснагъ иснаиперцә раъхъа. Апъшза еипъш дласны аба дивъюн ашәакъ даेаркаанза, иара ииаазаз исолдатцәеи иареи иртахыу җатаны, иршую-

згы шыны, инхазгы зыниаз рзымдыруа наанларханы ицион.

Арота акомандир Траңшь афронти акомандакаттацәеи ирхәауз дахыпъауамызд. Асовет еидгыла афырхатца, адивизиа агенерал Софронов ихатә чкунак иеиңш бзия дибон. Михаил Мамет-иңа игумшәарен, ифырхатдарен апартиеи аиҳабыреи ирызгуамтакуа инымхент — уи ианашибоуп аҳамтакуа акыр...»

Аибашрахтә иғнықа дхынхәйт 1945 шыкұсазы, деңгелейт аамтала инижыз аспирантура. Далгелит 1949 шыкұсазы. Уи напхғас диман апрофессор Г. К. Ниоразе. Михаил Мамет-иңа атара дахынзатаз дахысит археологиатә практика бзия. Иара дрылахун аекспедициақуа раңданы: Мцхетатәи (анапхғасы — апроф. А. М. Апъакизе), Кармирблуртәи (анапхғасы — акад. Б. Б. Пиотровски), Таман (анапхғасы — апроф. В. Д. Блаватски). Убартқуа рыштых ауп М. М. Траңшь ихала археологиатә жракуа данрылага. Раңхъатәи ижига әхытцаңда иара дахыз, ихучра ахымғафысуаз Қуланырхуа ақытан, аҳабла Абгафара ақноуп. Ари атың археологиатә жыртас изалихыз машәйршәа акузамызд: даара акраатцуан абра ирбалозижътеи иакымкуа ажәйтә матәаркуа — аиха пүшзакуа, апъсақуа, ақамақуа... Даныхучыз шақараан ихата дрылахумархъази убарт апъшаахкуа. Зынгы абра дааны, еихакуак еидкыланы игахъан Гудоутатәи ачақым Лукин. (Иазгуаңтап, Лукин Алексеи Лукич — ауаа рыхуштәрадагы, бзия ибон ажәйтә тоурых. Иара итижит има-

Гуадиҳу археологиатә жракуа раан. Армарахтә арбъарах: Х. С. Бұажәба, Г. Д. Гулиа, М. М. Траңшь.

чзамкуа ағымтакуа. Еихарак урт зызкыз Бзып тәи археология акун.) М. М. Трапъшь Куланырхуа акытан Абгафара имғағигеит археологиатә жракуа (1948, 1951, 1952 шш.). Убарт рахътә 1948 шықсазы итихыз иахъагы итәхүуп Қарттәи ауниверситет археологиии ақазареи ркафедрағны; егырт иаанхаз уажәы идыръшзор Альснытәи ахәынтқарратә музей азалқуа руак. Куланырхуа иааръшын 12 ҳат-гун зтазк'уз ажәйтә ပုစ္မာရာ. Уиала еилкаан ара иқаз закутә бақаз. Еилкаатәын егырт азцаарақуа: абака құрас намағ, нағсы иара ақультура зтәыз ауаа. Абарт азцаарақуа археслог аус бүбуаны ирыдиулт, акраамтагы аконсультациакуа рзын дрыөцаауан Қарти, Москвей, Ленингради ркны аус зуаз Қавказ аттаағцәа. (Б. Б. Пиотровски, Е. И. Крупнов, А. А. Иессен).

1951 шықсазы М. М. Трапъшь ихъчеит ат-оурыхтә наукақуа ркандидат ҳәа ахъз изтаз адиссертация, хысгы иаман «Куланырхуатәи ажәйтә ပုစ္မာရာ» ҳәа (хаз шәқуны итыщит 1962 шықсазы, редакторс даман Қавказ археология адырғы А. А. Иессен). Куланырхуатәи ааръшракуа дрыхцәажәауа, М. М. Трапъшь излеиғуала, 2600 — 2700 шықса раъхъақа абра ауаа ирынхартан. Альснереи абзареи еицуп/еснагь. Ахартта ахықаз азааигуара ишътан альсныжыртагы. Иржуаз альсцәа мраташәарен-аладен рышқа рхы дырхауан. Ахатгунқуа пр-тартцауан ауағы адәи данықуз имаз-ихъзы. Дара аматәаркуа излархәауала, ара еициқан еиуеипъшым ақультуракуа ғба: ақы — Колхи-

даа (колхаа) иртәын, ёғы — скифаа. Хаат-гыланы изгужаңтап дара убарт закукуо ртдакы.

«Колхидатәи ақультура» иатәуп ҳәа М. М. Трапъшь ипъхъазоит ацъаз еихакуа, амакапы-ғықуа, аххәақуа, агулатәқуа, анапхатәқуа, адачқуа, акакачқуа, анышәлых еирызқуа, аль-сакуа...

Ажәа «Колхидатәи ақультура» анаука иадыруазижътеи акраатцуан. Уи анықала 1935 шықусазоуп; атермин әхатагы анаукағы иа-пъшигегит Альснытәи ахәынтқарратә музей аусзуғы, археолог М. М. Ивашъченко. Ускантәи аамтазы Колхидатәи ақультура иатсанак'уа ҳәа археологиатә бақас ирдируаз ақык-ғбак иреиҳамызт; дара уртгы Альсны атерритория ақнакун иахъааңшхаз (Мгузырхуа — Альс-та, Арсаул — Приморское). Абартқуа ихы иа-рхуаны, М. М. Ивашъченко излеиғуала, Альс-ны иаапъшыз ацъаз матәаркуа даараза иреи-пъшу ытцыцхъеит Мраташәарахътәи Қырттәыла атерритория ақны (Гыртәыла, Шәантәыла, Гурия, Имерети, Ачара). Ажәйтә шәқуғғәа абри атып Колхидатәи ахъа иахъаштыз абзоура-ла, арақа еизааигуаны иаапъшыз археолог иатә матәаркуа Колхидатәи инхоз ауаа (колхаа) иаңыртаз ақультуроуп ҳәа ипъхъазан. Убрив аахыс алитетуракы ишъакүгүлелит атермин «Колхидатәи ақультура». Иара иамоуп ҳәаа-куас: Мраташәарахь — азиас Ҷсоу, Афадахъ-ала — Қавказтәи ашъахакуа, Мрагыларахь — Сурамтәи ақатцәара, Ладахъала — Амшын Еи-куа ақуара иаваршәны Трапезундынза. Кол-

хидатәи акультура іаҳәақуеи, жәларыс иаъыздаzi, нас иара ақуреи ирыхцәажәахъеит азәйрөы атарауаа (академик И. И. Мешчанинов, Б. А. Куфтин, А. А. Иессен, О. М. Цыаңдиризе, Г. А. Меликишвили, Е. И. Крупнов; аҳәаанырцәти атарауаа — Г. Ханчар, А. Талъгрен убас егыртгы). Хәарас иатахыузei, Колхидатәи акультура атцаара абысқаамта ишағугы — макъаназы анаука еилкааны иамоу зынзаск имаңзоуп. Еиҳарак уи зыхъяуа — иара иахаану, комплексла еицу археологиатә матәар хыпъхъазарала уамак иахырацәам ауп. Убри ақнытә Куланырхуатәи археологиатә комплекскуа Трапъш анаука ианалеигала кавказтцаафқәа рзын даара акратсанак'уан. Колхидатәи акультура анықаз аамта ҳәаизыпъхъазоуп ҳера қалаанза XII — VI ашәышықусакуа, даәакала иаҳхәозар, ихъшәоу аңъазтәи ипъасоу аихатәи спокакуа роуп периоде изыдхәалоу. Иара апъызтаз ауаа ибзиатәкъаны ирдыруан аметаллургия аиура амазакуа (амаден адгыл атхра, уи арыцқара, артәара уб. ит.). Хәарас иатахыузei, Колхидатәи атерриториәкны, ладеи-фадеи иахъатсанак'уа, иқамларц залшомызт еиуеипъшым аекологиатә ҭагылазашақуагы, ус anakуха, ауаа рынхамфакуагы хаз-хазхон. Иаҳхәап, Колхидатәи акаршәракуа ирықунхоз ауаа еиҳарак занатс ирымаз адгылқуаарыха акун. Еғирихъ, иаҳхәап, аҳаракыракуа, ақуаңа-әапъракуа рышқа инхоз ауаа арахуаазарен ашәарыцарен ракун пъстазаарас ирымаз. Уи ад-

гы, Колхидатәи акультура ду ағнүтқа аеи-
қунашауан хаз-хазы, вариантла.

Убас, ақырынтә зызбаху ххәахъоу археолог А. А. Иессен иништәрххны, М. М. Трапъш иазгуеитеит Колхидатәи акультура аишәты-кака-
цыз аамтазы иара ауасхыр хуштааракуа руак Апъсны ибъацаны ишықаз. Куланырхуатәи аар-
пъшфы илшеит абри атезис археологиатә фак-
тла арғабыргра. Иаҳхәап, зызбаху ҳамоу
аамтазы Апъсны ақырцьара иңирх'уан абға,
нас уи ртәаны рхы иадырхуон ажәйтә жыицә.
Дара тыпък ақны мацара имтәозар акухарын:
имфајыргауан, рнапы атсақа иқан 20-25 кг
рұныңза зқапан назауа абға еилартәакуа.
Апъсны ахатәи metallurgia ақазааракун изы-
зкыз ақырынтә ара иааңшхаз аңъаз еиҳакуа
зтадыртәоз ахаҳтә формакуа (Тагелон, Къа-
лашәыр уб. ит.). Иаҳхәап, уртқуа зынзаск
уағы имбазакуа иқазаргы, Апъсны ахатә ме-
таллургиатә центр шамаз агура удыргон ҳара
хәннада ғыаргы имааңшыц, әхүз-зәы еилар-
тәаны иқатқоу аңъаз еиҳакуа. Урт руак ааңшит
Куланырхуатәи апъсыжыртәкны. Агуаанагара
злақоу ала, ас еипъш иқаз, аоригиналра змаз
аихакуа еибашығас, мамзаргы аныхааф-
қәа инықургаларц акухарын изықартцоз. Кол-
хидатәи акультура ианаахааныз Апъсны ахатә
металлургиатә центр шамаз хазхәауа итегъ
ирацәоуп. Урт иреиуоуп адаңаббы асахъа
змоу аңъазтә пъсакуа. Уи ааңшует даеаңбара
иуپъымлауа аскульптуреи аграфикиеи рұны
(Иаҳхәап, Куланырхуатәи ағыгшәыги Бамбо-
ратәи ағыжәфи рескульптуракуа). Куланыр-

хуатәи ажәйтә ѡсыжракны ааъшракуа иқалаз рыла М. М. Трапъшь ититәа з аматәаркуа рықура маңара акумызт. Уи акыр дрыхцәажәоит дара апъытказ рдоухатә қыабзкуа. Урт иреиуоуп «аҳаңшыатә, ма апъхалтә ѡсыжра» ҳәа іанаукағны хъзыс измоу. Археологиатә згуатара злақоу ала, уи шымғапъысуаз абас акун: ауағы даныпъслакгы, ицәеи ибағи еилитцаанза, анышә дартазомызт. Апъсыбағ аныцъахалак, иғаны итарцон аҳаңшыя, ма апъхал. Уи наганы ахы ларханы анышә иңадырғылон. Абас иқаз апъсыжракуа ааъшхан Арсаул, Ешира. Шьюкы-шьюкы атцарауаагы абри еипъш иқаз апъсыжра апъсуаа ирыдкыланы иалацәажәауан. Урт дреиуоуп М. М. Трапъшгы. Ирымази аргументс ас еипъш зхәоз? Урт абас иззхуцуан: антикатәи ашәқуғөңә (Аполон Родостәи, Прокопи Кесариатәи) излазгуартахъаз ала, колхаа рыпъсцәа иаразнак анышә иартазомызт; азык азы апъсы дыкнархуан үзара иахъаҳаракуу тыпък ақны (атла далакнархуан, дтартауан аҳата уб. иц.), ала-хәакуеи ақураанкуеи ибағ дрыцъаанза. Убрى ашътахъ акун атынхацәа рыпъсы анышә данартоз. Иҳаздыруам колхаа зегыи ирымазу ас еипъш иқаз атласху, аха абжъара шәышыкұсакуа рхаантәи ашәқуғөңә (Арканцельо Ламберти, Евлиа Челеби, Вахушти) ахъахъыгулоз Апъснакун, чыдала уи дыртабырғ'уеит Апъстыи атопонимкуа (иахъәап, Қуланырхуа ақыдан уажәгыи икоуп атып, «Апъсикнаҳартә» ҳәа хъзыс иахъамоу).

Иахъысыз ашәышыкұсазтәи аетнограф Салуман Ажәанба излеихәауала, иара ихаан (дыпъсит 1855 ш.) ауағы, ма араху адыд-маңыс ианашълакгы, атла ацымхурас, ашәымкыат иқуртсон... акыраамта, апъсаа абағ дрыцъаанза, убри ашътахъ акун анышәатара анықартцоз. Абри ақьабз ахата ибент аетнограф Альбов 1893 шыкұсазы Гал инхоз апъсуаа ркны. Арт реипъш икоу ағырпъштәкуа рацәоуп. Ишаабауа еипъш, Колхидатәи акультура ахаан имғапъыргауаз атасқуеи аматериалтә культури еицирхырааны, М. М. Трапъши иколлега-цәеи изырпъхъаңтәи убасқантәи аамтазы Апъсны иқунхоз ауаа ишрымаз ичиду акультура тә хүштаара, урт инрыццаны ахатә қыабз. Иқаларын үзара-үзара аматәаркуа ирынны иахъылауа афантастикатә сахъакуа — апъсуа мифология ақынтыи иаагазаргы (арашъкуа, ауаа хеймәаңакуа). Иара убас М. М. Трапъшь Қуланырхуа иааирпъшкуа ҳанрылацәажәауа, иззугаҳамтарц залшом уақа иаабауа даға культуракгы иззкүү азцааракуа. Ишаҳхәахъоу еипъш, уи зыдхәалоу скифаа роуп. Урт иреиуоуп ахәакуа, арпъшзагакуа, аөыматәакуа. Дара аматәаркуа рышқа ҳанисаанза, иахъулаҳаршәап скифаа зустаз. Скифаа ҳәа изыштаз зхыпъхъаңзара рацәаз уаан. Иахъагы цқыа еилкааны иқам дара ахъынтәааз рыпъсадгыл. Амала, еимактәзм дара рзанаат: урт еиҳарак еибашыцәан, рахуаазацәан, тыпък ақынтыи тыпък ахъ иинеңта-нейтасуан еснагъ. Усегъя иқазаргы, дара айт ҳәа ипъхъаузуп Азиантә, рбызшәагы ағадаҳытәи Иран инхауа

ауаа рцәажәара иазаагуан. Урыстэыла Аладахтәи акаршәракуа ркны дара инхон 500 шыкуса ирзынапъшуа. Атоурых акны рыштыбжүгейт ҳера қалаанза VII ашэышыкүсазы. Ҳера қалаанза 670 шыкуса аламталаз скифаа дәйкулеит Азия хучы ашқа (Малана Азия). Иара убаскан еибашырала рнапакны иааргент иакымкуа ахәйнҭкарракуа (Мидиа, Сириа, Палестина). Ирхааныз атоурыхфөңзәа излархәауала, дара уақа ахра руан 28 шыкуса. Анафсан Мидиеи дареи ачархәара ирыбжыалаз ирыбзоураны, шытахъка ихъамтыр ада ѡсыхуа рмоуит. Убри инаркны ҳера қалаанза II ашэышыкүсанды дара акыр҆цаара инхон Кавкази Крыми нахърыцарк'уа атыпъкуа ркны. Ишаахәахьоу еипъш, Аԥсынгы (Куланырхуа) уртрышты-мта ааирпъшиит М. М. Трајшь. Усканазын ари өңц ажәан анаукаәкны, избан акузар, Геродот излеихәоз ала, скифаа Азиақа ианцауаз рарбъараҳ ала ишытан Кавказтәи ашъхакуа. Абри рхы иархуаны, атарауаа мал ацәыр҆уан Колхидатәи амфала скифаа рныкүара. Куланырхуатәи аарпъшракуа икалаз, хымпъада, идыриашеит Геродот игха. Убри еицәакны изгуартеит асовет скифологзәа (Б. Б. Пиотовски, Е. И. Крупнов уб. ит.). Насизакузен дара аматәаркуа? Куланырхуа иаапъшыз 12 ҳатгун раҳытә 3 иртән скифаа иртәыз 19 матәар. Урт раҳытә 14 үзәз-лыхыуп, 5 еихаттәуп. Еиҳарак хәакуоуп, ирымоуп хіға-хіға мтәыжәфа, роуракуа 3-5 см. ркында инеиуеит. Скифаа роуп изапъцамтоу ҳәа ипхъазоу иара убас Куланырхуа иаапъшыз аеы абура. Иара

иепъшу рбаҳьеит Кубан, Днепр, иагырхытцуеит 2600 шыкуса. Скифаа инықургон дырфөгө Колхидан инхоз ауаа ирзымдыруаз ѡсыжратә қабзк: аеы анъслакгы, ма изтәу дантахалакгы ишырхиаз анышә иартоң. Абастәкъа икәз аҳатгун ааپъшиит ҳазлацәажәауа Куланырхуатәи абақакуа рөи. Ишаабо еипъш, имачзам арақа скифаа ртәы зәауа археологиатә факткуа. Абарткуа дынрықунықуаны, М. М. Трајшь ифуан, ускантәи аамтазы аскифкуа иреиуаз гүпъфык ауаа Аԥсны үзара-үзара инхон ҳәа. Аха урт атыпъантәи ауаа (колхаа) ирылатцәахъан. Куланырхуатәи аарпъшракуа излахдырбауала, колхааи дареи ирыман ирзеипъшу аԥсыжрагы.

Абарткуа ракун зызбаху ахәауаз 1951 шыкүсазы М. М. Трајшь иихъчаз адиссертиация.

АҚУАТӘИ ААРЬШРАҚУА

Михаил Мамет-иңә, Аԥсуа институт ақны ацарауаф ҳәә аусура даналага инаркны, еснагы иәапъхъя иғылан, игүи итыхауан иңсадгыл ахтнықалақ — Ақуа ажәйтә тоурых. Ақуа атоурых уаанза уафы дастьамызт хәархиашахом. Ҳақалъкъ аинтөрөс иман 1712 шықусазы ара изыхыңыз афранцыз нықуаф де лиа Мотреи, Ақуа изәелымхан Диубуа де Монпепре (1831 ш.), В. И. Сизов (1885 ш.), В. И. Черниавски (XIX—XX ашә.), А. С. Башкиров (1925 ш.), Л. Н. Соловиов (30—50-тәи ашықускуа) уб. егь. Урт рахтә азәырғы имфаңыргахъан ақалакъ ағнұтқа археологиатә усуракуа, аха урт русура амасштабкуа маңын. Жәлар рпоет Дырмит Гулиа иңәуан, Ақуа археолог ижыга абжы гаанза, ақалакъ атоурых фыша амам ҳәә. М. М. Трапъшь ибзиатәкъаны идыруан анаука иңшааны иамаз аматериалкуа ақалакъ ажәйтә тоурых ағразын зында ишмаңыз. Иатахын археологиатә усуракуа ирдүны рымфаңгара. Аиаша хәар ами, уаанза мач-саңк ааръшракуа иңазгы Аԥсны атоурыхғөңә ашахутаз рхы ирзархуомызт. Д. Гулиа ифымтакуа «Аԥсны атоурых» (1925 ш.), «Сухуми Диоскуриа акузам» (1935 ш.)

рәкны үзармазаракгырызыбауу иңәзом В. И. Сизови Л. С. Башкирови рааръшратә усумтақуа. Урт ихы иаирхуар, Ақуа — Диоскуриа акузам ҳәә имоу атезис бзантык ифраны дыкымызт.

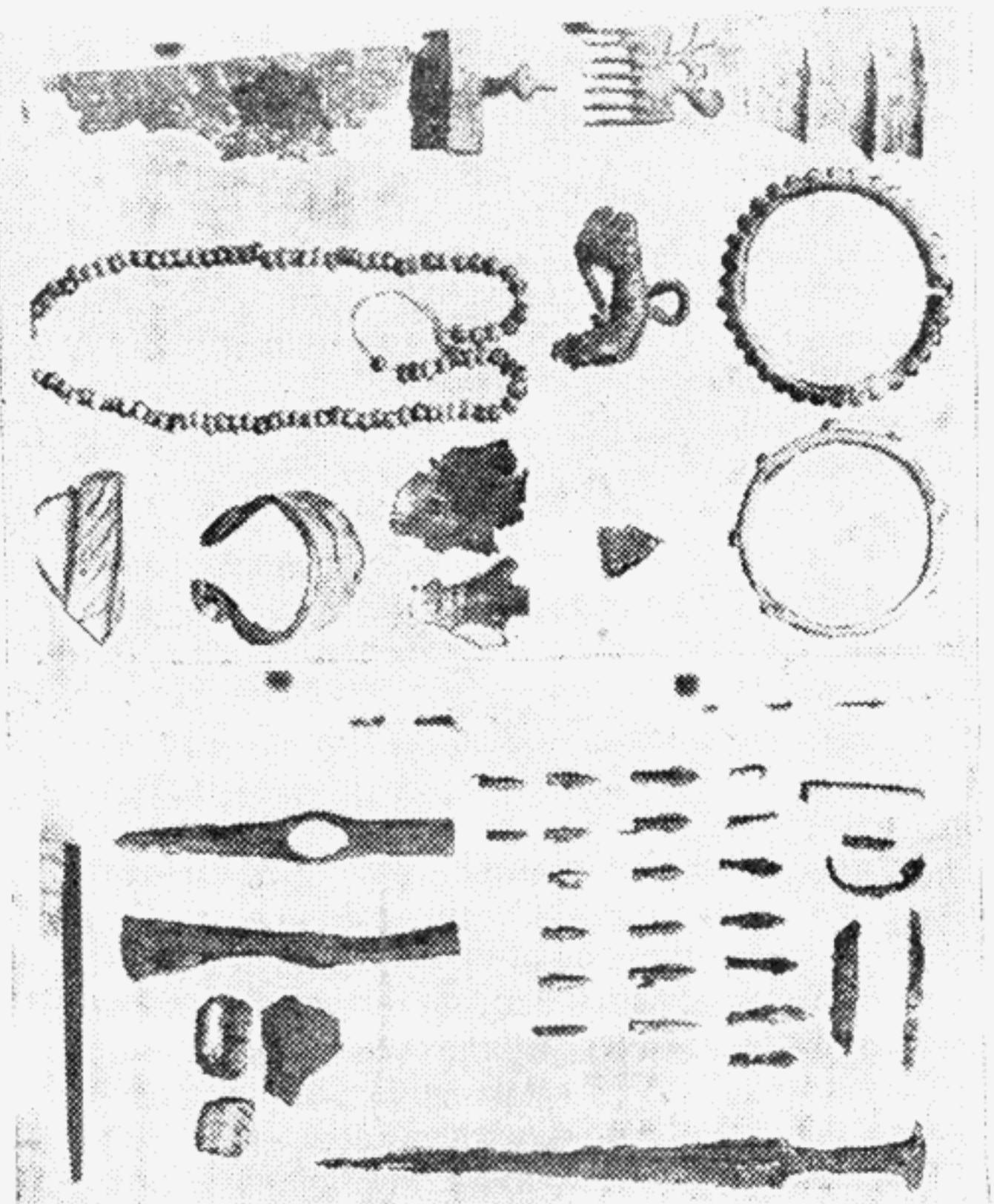
Абас акун тагылазаашьас иңаз М. М. Трапъшь Ақуа аусуракуа данрылагоз аламтазы. Ари 50-тәи ашықускуа ҳанынарталоз ауп. 1951 шықусазы Ақуа ашъхаңы имфаңыргауан ареконструкциатә усурда дукуа: идрин-қыауан, ихыршыауан абардракуа, анаракуа ирылырдон атеррасакуа, ирөйн апарккуа рықатцара. Адғылжракуа тбааха-цыпъхъаза, ар-ақа иаапъшуа налагеит археологиятә матәаркуа. Урт аусуракуа иөрылаирхуит Трапъшгы. Аха ааръшракуа рмасштаб убасқак идухеит, азә еғьа илшозаргы, дахымзауа ақнында (усқан Аԥсны археологс иңаз Трапъшь имацара иакун). Аԥсуа институт аихабыра излаzbыз ала, Қартынта даапъхъан аյышәә змаз археолог Александр Нестор-иңә Каландазе, иара иагыйдырцеит Ақуа археологиятә усуракуа напхара ғзиурц. Аха ус еғьа иңазаргы, изөыз аус хъантара зыжөөахыр икуз М. М. Трапъшь иакун. Дара иаадырьшит зеибъатам абақакуа. Урт иренуюп абфартәарт, аңыз еихакуа ахытәахыз атып (клад), айхарта тызтыпъкуа уб. ит. Иазгуахтап иахъа уажәраанза Аԥсны ишымаапъшыц убрі иенпешу абфартәарт. Акультура атоурых ақны ари иамоу атакы уафы еиҳа еиликааует иаахгар абасеипъш икоу афакт: Колхида акультура ахаан Аԥсны ишықаз ахатә металлургия ац-

ентр атцарауаа агурғаны иқазижүтөн акраңуан. Уи атәс ҳалацәажәөн Қуланырхуатәи абақақуа рызбаху анхамаз. Аха, ус еғыа иқазарғы, макъаназ имааңшыңызды аметал артәарта атып. Ақуатәи аарпәшра аахыс Аԥсни Қырттәйлеи ажәйтә ртоурын антыртаауа өырпәштәйс иааргауа Ақуа ахуаңы иаапьшыз абоарпәарта затәйк ауп. Ақуатәи ахуаңы иаапьшыз археологиатә матәар шоит ө-хұтакны:

1. Машәиршәа адгылжракуа раан иаапьшыз.
2. Археологиатә жракуа рыбозурада иаапьшыз.

Актәи агуп иатсанак'үеит аңыз еихакуа рытәахырта. Уақа икан 15. еиха, апъазлых-цәыгакуа 2 (тесло), ажыга წုшра змоу аматәар (сечка) — 1; аңыз еилартәакуа (слитки) — 3. Даөакала иаҳхәозар, ара иаапьшыз аматәаркуа ирылан Колхидатәи акультура иалаз акомпоненткуа рацәаны. Дара ахытказ атцаулара метрак ақара илаzon. Акомплекс аайдыланы уахуаңшузар, иахытцеит 3000 шыкusa рқынза. Иара атәахырта акуша-мыкуша дырфегь иаапьшиит 40 инареиҳаны иаалукааша археологиатә матәаркуа, еиуеиңшым акуракуа змоу (хера қалаанза XII—II ашә.). Ас еиңш иааиңмыркәзакуа еиштәгыланы аматәаркуа ахықоу ҳәа Колхидада даөа бақак ахъз ахәара даара имариам. Ари иаанаарпәшүеит ажәйтә Ақуа ақалакъ атерритория иахытсанак'уз апъстазара амғаңысшы ахұтак. Уб-

ри ала уағы ибон, ақалакъ Ақуа қалараны иахықаз атып ақны, ауа жәпаны ишеиланхуаз, урт ишырдыруаз аарыхшы, аметал артәашы үхәа убас ицегь азанаатқуа. Аха, ус еғыа иқазарғы, бақак иаҳәая маңарала ақалакъ қалаанзатәи атоурын нагзаны иузығуамызт. М. М. Трапъш ибзиатәкъяндыруан 2500 шыкusa раңхъяқа зызбаху гахъаз ҳақалакъ ашьта-мә ирацәаны апъшаара шатахыз. Убри азын иагыпъшаандыа бақак. Уи шытоуп Ақуа ашъха иаавакны ағадаҳъала, иахъзуп Гуадиҳу. 1952 шыкусазы арақа археолог им-фаңигеит апъшыхуратә усуракуа, иагъааирпәшиит ақың ပ්єыхакуа, акремациала иқатказ ахаттун уб. ит. Иаапьшыз аайдыланы игуоутозар, Ақуа ашъха итыңыз аматәаркуа даара ирзааигуан, иара убас дара рпланкуа акырза еиңшын. Адырфашықусан уақа ирылагеит ажракуа нартбааны. Уи атерритория иатсанак'уз 2 гектарк адгыл, урт раҳътә иржит 900 м² рқынза. Арагы еихарак иаапьшыз жәйтәпъсыжроуп. Хронологиала ишоит өбаны: Колхидатәи акультурии ипъасоу антикей ирыткарк'уа. Ҳәарас иатахызуен, ас еиңш атып хүч ағы ариақара ахаттункуа ахъеиңықаз макъанын имаапьшыңызды. Арт еихарак ирхәауаз, ажәйтә Ақуа ақалакъ қалараны иахықаз атып хүчк иғалганы ауа жәпағаны ишынхоз ауп (иаххахарштырм, апъсыжра ахырацәоу ааигуа инымхарц залшомызт дара зтәйз ауаагы). Убас акакала аматәаху аарп-

Куланырхуа акыта Абгафара ахаблақыны иааңшызызamatтаркуа.

шра иаңын. Урт иҳархөон ацарауағ иәпхъя иқугылаз аздаара атак: апсыжракуа ныжыз ирыпстазаашьяз, ишынхоз, занатс ирымаз. Абарт аздааракуа ртак ироуз аилкаарзы, хрыхуаңшып уақа иааңшызызamatтаркуа.

Акыцлых маттаркуа. Рхыпхъазара назоит 24 ркынза. Ишоуп 4 гүлкын. 1-тәи агуп иатданак'еңит еиуеиңшым 16 һұл. Дара еихарак иугуаладыршәоит Ақуа ашханаңы иааңшызыз апхал формақуа.

2-тәи агуп иатданак'еңит зынакуа аазыркъақынды ихаргежью аформа змоу ақуцьалкуа, һұралагы даара ирзааигуоуп Колхидада акультура иахъатданак'уа акырцьара иааңшхью анышәаңшылых қуцьалкуа. Иаххәап, типологиала акыр иугуаладыршәоит Аладаҳытәи Уапстәыла иқартқаз анышәлыхкуа. Иара убас Гуадиху итцىز ақуцьалкуа һұра-сахъала ирзааигуоуп ускантәи аамтазы Кубан апшахәеи, Днепри, Крыми ирбахъоу акыцлыхкуа. 3-тәи агуп еиднакылоит асаанкуа, асааракуа, иара убас итегъ аишәа икудыргылозamatтаркуа.

4-тәи агуп еиднакылоит арыжетәйжәгакуа (акубоккуа, ахмачыркуа, ачамсқулкуа уб. ит.). Дара иреиңшү цэиртхъент хера қалаанза VI-V ашәышықусакуа рхаан иқаз абақакуа ркны (Моздок, Несторовка, Уст-Лабинск).

Анхамфатә маттаркуа. Урт иреиуоуп ағыз иалхыу, ажыга һұра змоу амыругакуа ғба. Дара иреиңшү иахъа уажәраанза иахырбалоз анхартакуа ркны акун. Ахатгүн ағ-

нүтқа дара рцэыртца, хымъада, илагала өңүп. Уи иҳанаҳәоит анхамғатә матәар, уаанза зегы (атаацәара) ирзеппәшыз, шытә ағната иенуу азәй има-царагы итәхар шалшоз, избанзар арьсы ивартцоз лымкаала азәй иитәу аматәакуа ракун. Даеакалагы, ари иҳанаҳәоит — хера қалаанза VI - V ашәышыкүсакуа иаадыркны Аԥсны инхауаз ауаа рыфнүтқа азеиňш мазара хаз ауаа рнапатцақа ииасуа ишалагаз. Аинтерес дурыцоуп дара амыругакуа. Иахъа уажәраанза урт ахырпәшаахъоу атыпқуа Колхида атерритория иахъатданак'уа мацароуп (Аԥсны инаркны Тыркутәылатәи Лазыстаныңза). Хымъада, ари компонентс излоу Колхидатәи акультуроуп. Гуадиху иаапъшкуаз амыругакуа иреиуоп ацәеиха. Уи ииахаану ацәматәа макъана Колхида атерриториақны ғаргы имаапъшыцт. Иара иалацәажәахъеит академикә Г. А. Меликишили, Г. С. Читанауб. егъ. анаукатә усзуфцәа. Арақа иаапъшкуаз иреиуоп ахузи ашырзи рыхыга аихатәмагана хучы.

Ағны ағнүтқатә матәахуқуен урт злақардози. Урт ирхыпхъазалоуп адирдхакуа, ахәзыбакуа, амақъапъсыс, амыркатыл уб. итц. Гуадиху иаапъшыз аматәахуқуа ирылоуп хыпхъазарала ирацәоу абъбар. Рызынтыкгы енхалыхыуп. Арақа икоуп ајса тлакуа, асекирақуа (аикуабакуа). М. М. Траңшь излазгуеит ала, Гуадиху иаапъшыз аихакуа иреипшүзакырцьара ицэйртхъеит Кавказ — Нхыци-Аахыти, Кубан надкыланы. Дара прототипс

ирымоуп ухәаратәи икоуп уаанза иказ ацъаз еихакуа. Убри ақнитә дара ахыркартцоз атып Колхида атерритория ақни акухон.

Атыпъан икарцаз абъаркуа рнафсан, Гуадиху инхоз ауаа иныңургон иаагоу абъаркуагы. Урт иреиуоп ақама: уи ахутәи аазытбаауп, иагъаазъяқбоуп, ахутәырпәшзага хәи нахагылоу иамоуп антена сахъа. Ас еиңш иказ ақамакуа ҳара ҳашрыхуаапъшша дара ахыркартцоз атыпъ аилкаара мацара азакум (уи ашықурбубурагы цэгъоуп), ара аус злуу типологиала нахынтаауа ашықургылароуп. Ус заххәауа, икалап ари ақама Аԥснытәи ажыцәа икарцазаргы, аха ианықартцоз из-өншүз скифаа рәкамакуа ракун. Абъаркуа раҳытә зегъ реиха ирацәоуп ајсакуа. Рхыпхъазара назоит 27, роуракуа — 20—45 см. ркынза. Траңшь урт ишешт 4-тиктны. Ас еиңш абъбар рацәа ускантәи аамтазы Аԥсны налтегырт акультуракуа ркны, шамахамзар, уафы ибомызт. Зызбаху ҳамоу абақаөи иаапъшиит ассортимент рацәа змоу архиагакуа (анапхатакуа, ахудаҳатцакуа, акакацкуа, агулатцакуа, атәтәа хүчкуа, аскульптуракуа уб. ит.).

Шытә ҳаатғыланы иазгуахтап аյсыжракуа раан тасс ирымаз. М. М. Траңшь излашъакуиргылаз ала, ускантәи аамтазы Гуадиху инхоз ауаа рыпсцәа ржуан 2 қыабзк рыла: акы Куланырхуатәи ажәйтә ҵсыжракны иаабаз ағызакун. Аԥсы анышә дартоң деңтыхны, изкуала дныштытканы (ингумация); егни кремациан. Уи шымғаңыргоз абас акун: ауафы данъслакгы, настхашәа ирбылуан ицә-иба.

Убри абылра наламзар акухарын ацәаматәа: избан акузар ҳара ҳкныңза нааңаз аматәакуа ирнубаалартә икам амца ашытамтә. Изладыруала, кремациала ҳара ҳкны апъсцәа ржуа налагеижътәи аингумация ааста уамак тцуам (2700 шыкуса раахыс ауп). Уи қалеит мрагыларажытәи ацивилизация дукуа змаз амилаткуеи ҳара ҳаудаажәлари рконтакткуа рыбзуурала. Ирацәоуп уаагы еилкаакуам азтцааркуа, аха изыхъя-пъжазаалакгы Колхида инхоз ауаа акремациатә қьабз рдыруа налагеит. М. М. Трапъшь излазипъхъазо ала, ауафы ипъсыбаф абылра (кремация) Апъсны икүзгалаз аетнос ендицра мацара акузам, уи зыхъяз еихарак ажәларкуа рзиңш еизыжазашоуп (общественные отношения). Гуадиху ақны акремации аингумациене рыла икәтәу аҳатгункуа, еилыхра ғымазамкуа, еилаңсаны ишыржуаз еиңш акун Мраташәарахытәи Қырттәйла нахъатданак'уа апъсыжратә ритуал шымфадыргозгы. Убри шъакудырбуюйт археолог Г. Ф. Гобецишили ииңшааз, Риони азы ахакы икоу абақакуа (Геби, Брили). Ари еиңш иказ археологиатә материалкуа ирыххәааны М. М. Трапъшь ифуан, зызбаху ҳамоу аепохазы Мраташәарахытәи Қырттәйлеи Апъсни икүнхоз ауаа доухала азә ракун ҳәа.

Ақуа акуша-мыкуша атоурых атцаара изакын Красныи миақтәи ажракуагы. Ишаабаз еиңш, уаңза ирдүруаз Ақуа ааигуара иказ абақакуа даараза еизааигуаз ракун. Цкъя еилкааны уафы издыруамызды иарбан культуроу ирымаз амшын хыку аганахъала инхауаз ауаа.

Ақуа. Красныи миақтәи ажракуагы аарыштарын (1959 ш.)

Абри акун изызкыз Красныи миақтәи археологиатә ყьшаракуа. М. М. Траңшь ара аусуракуа дрылагаанза, иапъхъақа имфапъыргахъан археологиатә ყьшхуракуа А. А. Иессени Л. Н. Соловиови. Аха дара наадырпъшхъаз анхартакуеи аматәаркуеи ирылшомызт апроблема иқүгылаз азбара. Археологиатә усурда дукуа зегъ реиңш, араагы наатахын масштабла иртбааны акультуратә өыгхара аарпъшра. Археолог ижига назпъшын иакымкуа анхартакуа, апъсыжыртакуа, ақазартакуа (мастерские). Арт аусуракуа рымфапъгаразы тыңс иалхын нахъятәи Ақуа ацентр иаркны, мраңашәархъала 5 км. инаскъаганы. Иржраны нахъықаз атың аура назауан 200 метр, атбаара 30 м, зынзаск ижиз адгыл 800 м² ыкоуп. Убра нағыаалъшит 152 ҳатгун. Урт раҳытә 104 аамтас Колхидатәи акультура нахануп, егырт 48 ҳатгун ипъасоу антикатә епоха нағауп. Иазгуататәуп ара итегъ ижәпәнү апъсыжракуа уаанза ишиқаз, избанзар, Ацынцътәылатә еибашъраан уақа атабиакуа иқартцоз ирыбзоураны, ираңаазоуп арбара зыкушәаз. Красныи миақтәи ахатгункуа рөй имфапъыргон х-таск рыла апъсыжракуа:

1-тәи наңанак'уеит 77 ҳатгун. Апъсы дыржун зкуала, 100—150 см. итауланы. Рыхкуа дырхон афадеи-мраңашәареи рышқа, зны-зынлагы аладеи-мраңашәареи нахъирзеиңш ахъ.

2-тәи агуль наңанак'уан еиқурхуаны ганла иштоу апъсцәа (скорченное захоронение). Урт рхыпъхъазара маңзоуп (7). Апъсцәа рхы

дырхон афадеи-мраңашәареи нахъирзеиңш, зныхгы — аладеи-мраңашәареи рышқа.

3-тәи агуль наңакылауа анышәынträкуа ркны нааңшуюйт абас еиңш иқаз аритуал: ауафы данъслак, үзара настха дыштарцон, уа даанхон ицәеи ибафи еилыцаанза. Убри аштахъ апъсыбағкуеи апъсиматәеи еидкыланы, ҳапъшыак итарцон. Нас ахы ларханы, анышә итадыргылон. Зны-зынлагы ахатъша ацымхуас апъхал рхы наадырхуалон, аха иқан баша нара ус, анышә պъканы, абағкуеи аматәакуеи антарцоз. Ас еиңш иқаз атасху анаукақны нахъзуп аитажра (вторичный обряд захоронения). Излаадыруала, Кавказ иқунхоз амилатқуа азәырғы ирдериуан уи атас. М. М. Траңшыи Л. Н. Соловиови злахуаңшуз ала, апъсы иенітажра мөапъысуан еиуеиңшым атыпъкуа ркны: урт иреиуан — ахатъкуа, адольменкүа, акромлехкуа ухәа уб. ит.

Хәарас наатахызуеи, ари ақьабз атакы уеизгы-уеизгы абри-абри ауп измааноу ҳәа макъаназы ишъакұргылам, аха М. М. Траңшь иколлегацәеи нареи абас назырыпъхъазоит: ажәйтәуаа, аитажра атас мөапъызгоз рдунеи-хуапъшыра изларанаңәауала, апъси, ацәеи, ажы еснагъ иеніцууп, аха ауафы дыпъсует, мамзаргы ацәеи абафи еилыцуа налагает. Убарт аайлышаанза «апъсы тыңчхарц» изықалом: уи нхоит ауаа ркны, имлак'уеит, нағхътак'уеит, зыпъсы туу реиңш. Убри азыноуп ипъсу ауафы ма араху, иштыхны атла, ма ашәымкъат изықуртцоз, аштахъ абағ аєана-рыцъалак, еитаганы анышә изартоз.

Абасеиңші, Красныи миақ ирбейт атас-куа хұпа рыла зыпсцәа зжуаз ауаа ржәйтә нышәнträкүа. Атопографиатә план излахна-робо ала, урт еицинхон тыпк (ҳаблак) ақны. Дара анышәнträкүа еидызкылауа ҳәа ирзеи-шны ирыман аҳатгункуа рөы абданч сса атаңсара (подсыпка). Красныи миақ архео-логиатә жракуа рыбозурала, анаукақны еил-кахеит ағыс деңтаганы анышә иатара акъ-абз, Қавказ иқунхоз ажәларкуа зегъ рахътә, ағсуаа рөы акраамта еиқуханы ишықаз.

Красныи миақ иаапшит дыроғель ағысж-ракуа нзыжыз ауаа рынхарта. Еихарак урт иахыртыңыз амшын ахыку иаваршәны, ңаф-тас иғыштыхны игоу адиункуа ржноуп. Уб-арт иртүнхеит ҳәа иазыпхъазоуп ҳара ҳұнын-за иаазаз ақылых иаҳәа хүчкуа, ма дара ры-пъеыхакуа. Агуаанагара злақоу ала, дара зы-кыз аңыкақаттара акун. Уи атехнологиатә процесс абас акухарын ишымфа ағысуаз: ақу-рақны еиқуртсон амца. Урт ирхакнархаян мшынзыла иртәны иқаз, хыхъ зызбаху ҳәәз аиаҳәа хүчкуа: дара түргуатас ирыртон анышә иалхуу атәған еимәпәа хүчкуа. Нас иаалаганы амшынзы дыршуан иңыкпъалха-нза. Нас аңыка рхы иадырхуон. Дара зыз-баху ҳәәз аиаҳәа пъеыхакуен атәған хүч-куен тәфә рымамкуа иуъылоит арақа. Ҳәарас иатахыузей, ари гипотезоуп, иқаларын урт аиаҳәа хүчкуен атәғанкуен ари адагы даеа функциякуак рымазаргы, аха мөашьарада иаадыруеит иахъатәи Ақу атып акуша-мыку-ша аңыка қатданы ишыртиуаз. Ҳара ҳұнынза

иаазеит абри иахъигуланы, ма иара иахаан-ны избаз ажәйтә шәқуффәа ғантамтакуа (Страбон, Арриан).

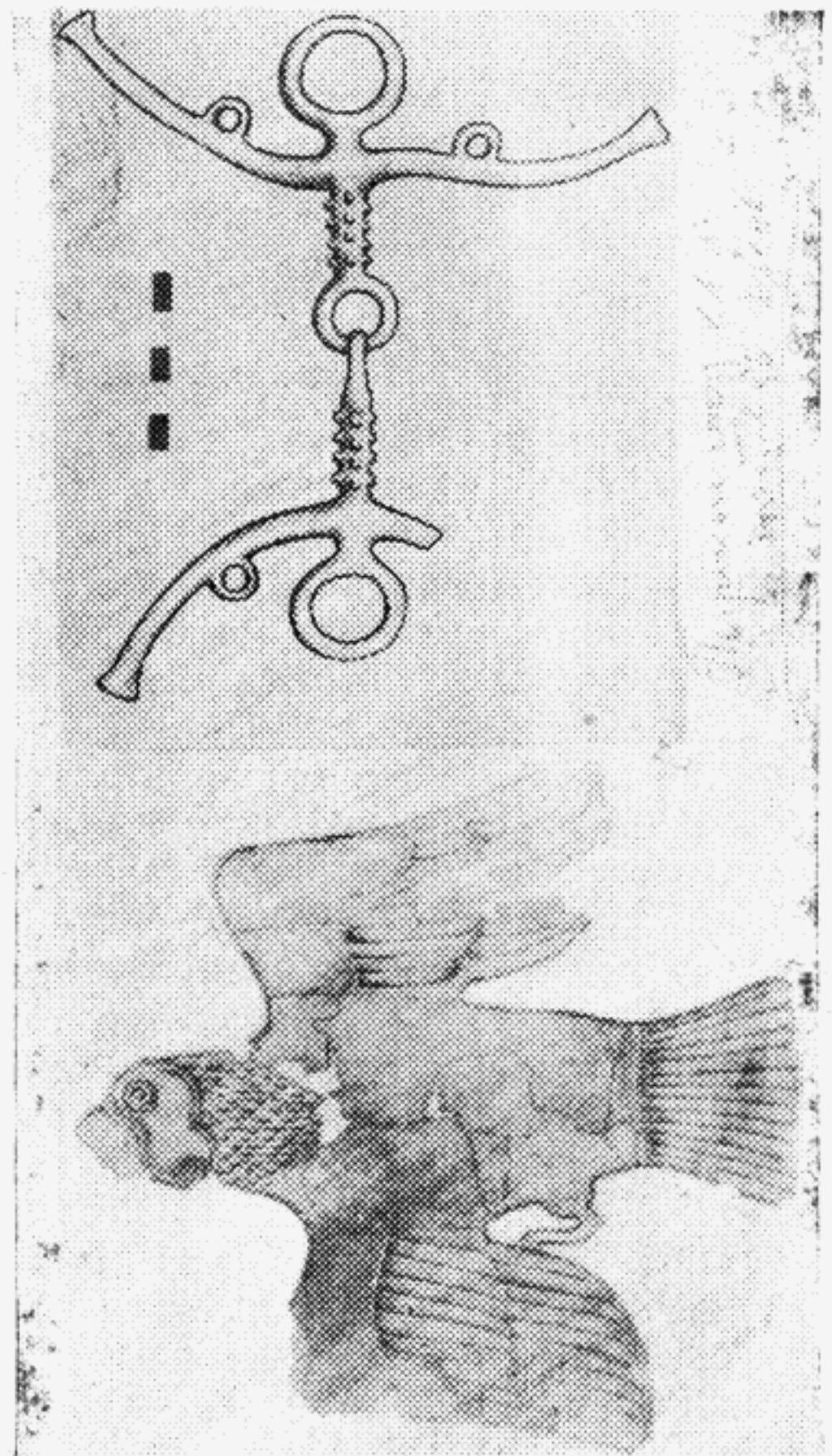
Шытә ҳалаңәажәап Красныи миақ инхоз ауаа ржнытә адгыл ағы инхоз аматәаркуа. Цақа иаабараны ҳышқоу еиңш, урт егъма-зам. Урт иреиуоуп акерамика, аметалл, ахаҳә-лыҳ, акунлых (аба) уб. ит. Еиха реилырга-разын дара ҳшоит гүп-гүпъла.

Акерамика. Еибгоу апъхалкуа рхыпхъаза-ра назоит 12 ржнынза. Рформакуа рыла дара шоуп 4 типкны. Дара акыр иреиңшү ыкоуп Гуадиху, Ақуатәи ашъха ақны.

Ақуцъалкуа рхыпхъазара назоит 30 ржны-нза. Ишоуп 3 типкны. Шьюуки ирымоуп абан-капъшра, даеа шьюуки рхуамцкуа аазытбауп, егъирт рөышетақуа аазбаоуп. Икоуп амаа-куа змоуи измами. Типологиала даара иугуаладыршәоит Мраташәарахътәи Қырттәы-ла ирацәаны иаапшхуу ақылых қуцъалкуа (Дабла-Гоми, Самтредиа, Вани).

Красныи миақ ирбакуаз иреиуоуп ағы-жәга кубоккуа, аҳапшыакуа (ағысбағ ртар-тоит ҳәа ҳазлаңәажәоз). Ақылыхкуа неибы-неиңшны ирнуп аорнаменткуа: аңаҳәа еидап-са, ағышыркцакуа, аромбкуа, апаркет сахъа уб. ит.

Ағынматәа. Ари агуъ еиднакылауеит амақыа хүчкуа, ахәызбакуа, аҳақъакуа. Урт рахътә интерес рымоуп зыббакуа аазыхуахуа-ны икоу ахәызбакуа. Дара иреиңшү рба-хъеит Аахыт-Қавказтәи абақакуа ржны. Урт иреиуоуп Уртатаа раҳ Аргишти ихъз зныз

Красный миак иааңышыз, ашыаардын ұшра әмбәу аңызының күалзы.
Красный миак иааңышыз, хара ҳера қалаанза VI ашырыккаусастан
аңызлық бура.

амаңәарқуа ирыңыз ахәызба (хера қалаанза XIII ашә). Абұарқуа иаапъышыз иреиуоп дырөғөй афантастикатә таққуа змоу аңыз еихакуа, аңыз қамакуа, апъсакуа. Красный миак ирбакуаз иаарылукаартә икоуп аибашьғы инъчага акуалзы. Уи қатоуп итабоу аңызбұбың иалхны, адәахъала иануп агрифон асахъба. М. М. Траңыш излашъакуирғылаз ала, акуалзы зхаръаз мәлыхзар қаларын. Ари еиңш здақам амаңәар ааپшиит еибашьғык иҳатғун ағнұтқа. Апъсыбағ шыштыу аконфигурация излахнарбауала, акулзы апсы игүи ахъчон. Аура 54 см. ықан, атбаара — 60 см. Ас еиңш иқаз агрифон асахъа зну ақазаратә усумтақуа трыйыуан ҳәа иахырыпъхазауда Ассириен Вавилони ахәынқарракуа рқноуп. Кавказ ағнұтқа инхауда амилатқуа ркультурақны иара иеиңшу макъаназы уағы иаимыръышыцт. Иара убри акулзы ахырбаз аварәкны иқан аөы, абұра шағаз. Мәшъарада излеилкау ала, убри Ассириатәи аекуа ирхартоз абуракуа ируакын. Археолог изиңхәзейт Красный миак иаапъышыз акулзи аңызатә бурен Мрагыларахътәи ахәынқарракуа рқны иқартқаз матәоуп ҳәа. Еиҳарак арт абуракуа иреиңшу рбакуахъеит Қырттәыла атерриториақны акырғъара (Ксани, Свири, Ацкури), иара убас Азербайцъянгы. Ҳәарада, уртгы иаагоу матәахуқуан. Ҳәынқарра налт үрт рөызцәа аадырпъшхъеит Бырзентәыла (Афины ақалакъ ақны археологиатә усуракуа имфағысуаз рыбозурала). Красный миактәи абура злаз акультуратә өыгхара анықала ҳера

қалаанза VI ашэышыкусазоуп. Убри аамтазоуп Ақуатәи абура зхаз аёгы анышә жны ианарта. Ҳазлацәажәауа абақаөы иаапъшиит дырфөгөй аибашыга бүларкуа — аихакуа, ақама къаөкүа, акыңзқүа, арпъшзагакуа. Ҳазы изгуататәуп апинцеткуа. М. М. Траңшь излазиңхъазо ала, урт рхы иадырхуон ахеа ма ахыц рыла-ауағы данхуу ихушәтәразын. Аинтерес атоуп аңыз иалхуу, зтыхуа еимәпъоу, макъаназы зфункциакуа ҳзымдыруа аматәар. Аура назоит 17 см. Агуаанагара злақоу ала, уи адыд-маңыс — Афырынцәахуы иатрибут зар қалоит. Иара аазырпъышыз иааигоит аңсуа етнография ақнитә аёырпъштәкуа раңаны. Урт излахдырбауала, Афырынцәахуы игуампъхаз (аяаатәысса, араху, ашәаңыцьаң, аңынш, ағстaa, ақацаа уб. ит.) злахьирхууаз бүлар еимәпъан уи. Аимәпъа-абыжъкытәи заахаз ипъшьюу Афырынцәахуы ииҳәауа зегы назыгзаяа иалхны икоу аныхапъаағцәа роуп. Иқаларын иара убри аңыз еимәпъа 2600 шыкusa раңхъақа извартаз убарт аныхапъаағцәа дреиуазаргы. Красный майак анхартеи ажәйтә пъсыжреи иаапъмыркъазакуа 800 шыкusa ирзынаңшуа икан, мамзаргы ҳера қалаанза X-II ашэышыкусакуа рхаан. Уи атоурых иатданак'уа археологиатә матәаркуа шоуп ф-периодкны:

1-тәи — ҳера қалаанза X-V ашэышыкусакуа.

2-тәи — V-II ашэышыкусакуа.

Уаанза зызбаху ҳамаз аматәаркуа зтазак'уа 1-тәи апериод ауп, иагъаадырпъшует Ко-

III—IV ашэышыкусакуа рхаанын Ақуатәи абызпіра.

1959 шыкусаки М. М. Траңшь иааирпъаш, япа

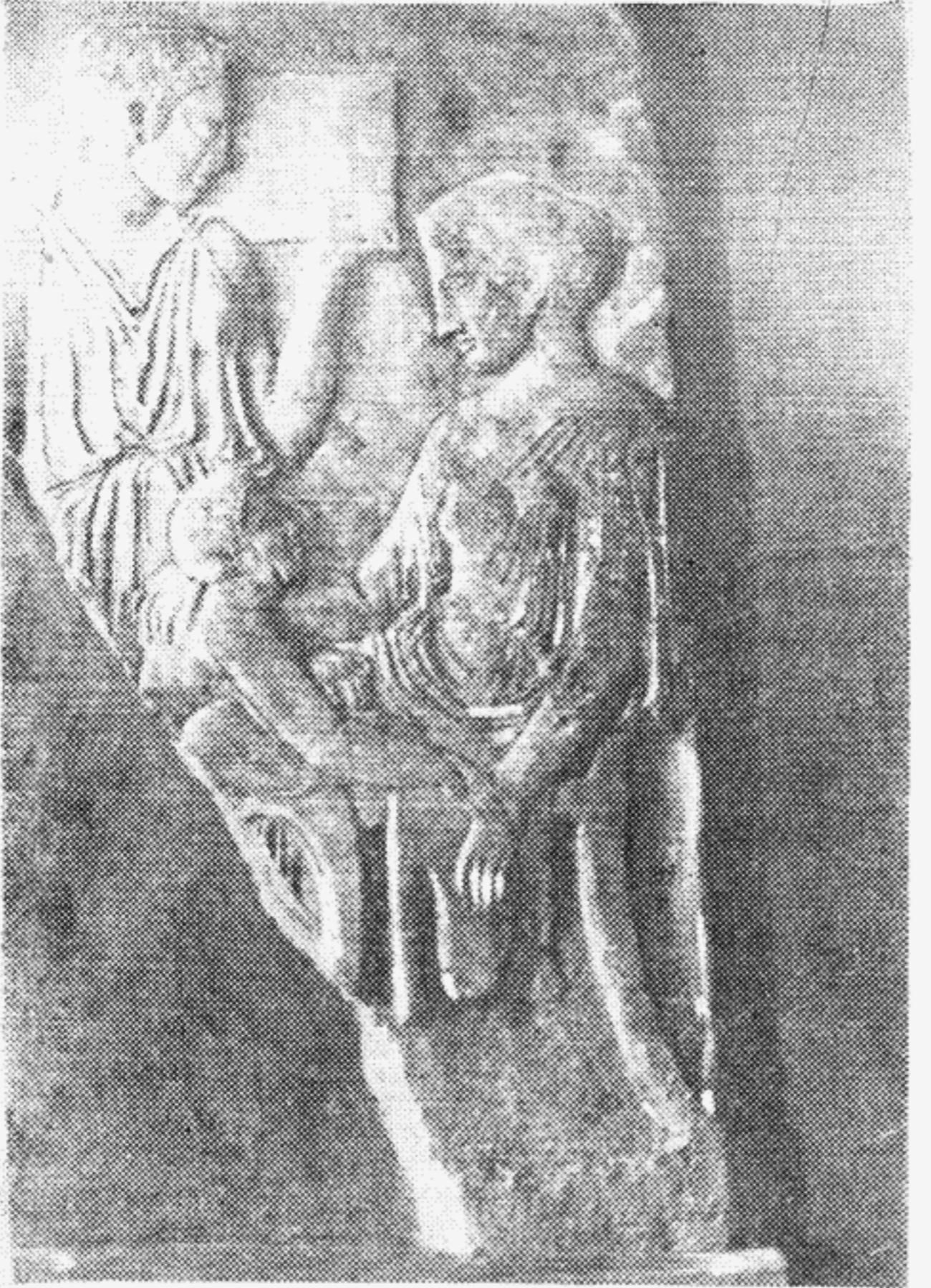
лхидатәи акультура ахаан Аԥсны инхоз ауаа рматериалтә культура. 2-тәи апериод зыдхәалоу и҆асоу антикатә епохоуп. Иара убри аамтазы арақа еиҳагы анхартә жәпахеит. Иаагоу аматәаркуа рхыпъхъазара еиҳагы ирацәхеит, еиҳаразак Бырзентәылатәи. Уақа иубоит алак еиқуатәа иалхыу арыжәтәыжәгакуа, аишәарпъшзагакуа (скифос, котила, килик, абфа иалхыу ахразагакуа уб. итц.). Уи нағыцьашьатәзам, избанзар усқантәи аамтазы Красныи миақ ахықоу изтазк'уа Диоскуриада атерриториоуп. Уа инхауазгы ажәйтә қалақь аԥстазаарақны бүбуала зеалархуны иқаз ракухон. Ишааниуз ағнқуагы кыцла ирхыбуа налагеит. Усқан нахъатәи Красныи миақ анапылажазартқуа ируакны иқалеит. Уақа наарпъшын ҳера қалаанза IV—II ашәышықусақуа рзын иқартказ ақыцзырта. Уи нағъхучымызд: аура — 5 метрак, атбаара — 4. Атзамцкуа қаттан хаҳә еиқутала, ишыхын нышәла. Ақыцзырта ағнұтқа ишеилажызыз наанхеит аԥехақуа раңаразаны (аԥхал, аҳаңшы, амфора: иқалап уа машәйршәа еилаҳазар). Уи агура уханартсоит ақыраамта ара аус шыруаз акыцзығыцә. Уиала маңара акум Майақ ақазартқуа ықоуп ҳәа ззаҳхәауа. Уа идырхиауз аалытқуа археологцәа ирпъыхъашәоит Ақуа егъырт абақакуа рөгъы. Ус анакуха, Красныи миақтәи ақыцзырта итыңыз аалытқ наман атауартә тәкы. Ас еиңш иқоу археологиатә факт ашықурғылара, Аԥсны ажәйтә экономикен ахухахутреи рытцааразын атқак ду змоу акоуп. Аспециалистцәа еиңәкны излакушаҳа-

ту ала, абырсқак и҆асоу ақыцзырта иеиңшү мақыназы Кавказтәи амшынхықу ақны имаапъшиц. Абас шыаға-шыаға М. М. Трапъш азаигуахара дағын Ақуа ажәйтә тоурых атцаара. Аха ари ақалақь акуша-мыкуша атцаара маңара азхомызт ҳазлацәажәо аус атыхутәанза анагарағы. Убри азоуп зызбаху ҳамоу авторгызы зегъ реиҳа Ақуа ақалақь ағнұтқа наукала атцаара напы заиркызгы.

М. М. Трапъш идыруан, Ақуа ақалақь археологиала ყытқ шықатазгызы, цқыа мғашырада ишышықурғыламыз Диоскуриеи — Себастополиси — Ақуеи реизықазааша атцаара. Иаҳхәозар, гүпъғык атцарауаа (Фредерик Диубуа, П. К. Услар, Д. И. Гулиа) изларпъхъазо ала, Диоскуриада ахықаз Шәқурча (Кудры нырцә) акун; егыи агуль (В. И. Сизов, А. С. Башкиров, Л. Н. Соловиов, И. Е. Азынба, М. М. Иванченко уб. итц.) изларпъхъазоз ала, Диоскуриада — Себастополис ахықаз Ақуа атерриториақноуп.

Атыхутәантәи ажәа зһәараны иқаз археология акун. Иара убри аprobлема азбара иеагъазикит М. М. Трапъш. Раپъхъаза уи ихы наирхуаз иреиуюп 1953 шықусазы Басла азы амшын нахъалалауа атсан нааңшызыз амармалташь иалхызыз астела.

Раپъхъазагы нахъажәаз нара иоуп. Уи нанын рельефла иқатсаны хөкүк рсаҳы: құхәыс бенак дықутәоуп ақуардә ҳаракы. Лшъамхы инапы ықутсаны, длыхуаңшуа длыдғылоуп қуна хұчык, иқалап лара дылъазаргы. Урт еиңәпшүеит ылакуа тырхаха. Раپъхъа дғы-

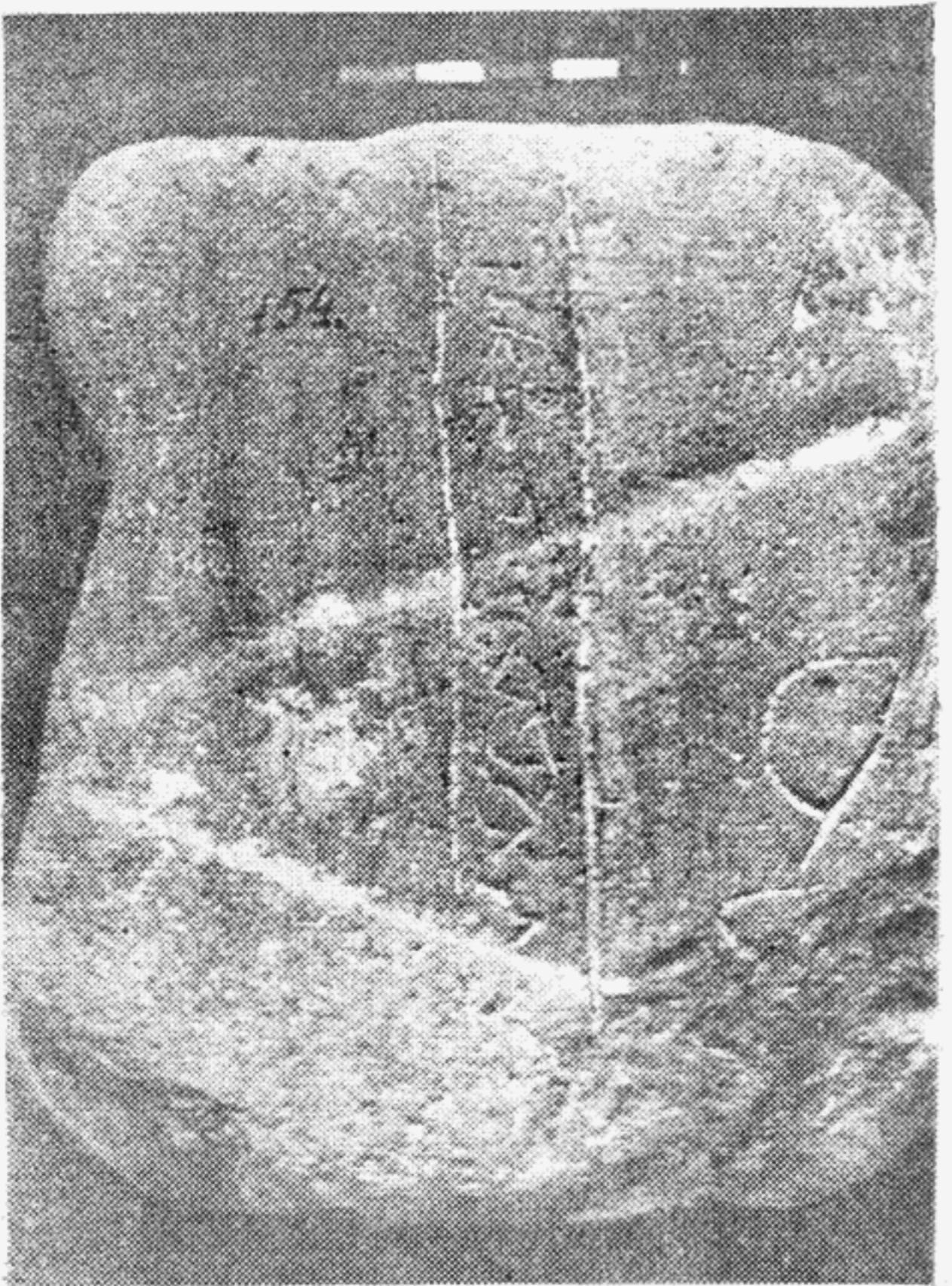
Басла амшын иахъалало азаангуара иааңышыз амармалташтә стела. Уи қатдоуп хера қалаанза 430—420 шыкускуа рзы.

лоуп һұхәис өак; лыжәфахыр иқугылоуп шәйндықура хучык. Уи итазар акухарын ахкуажә лыматәа. Асахъакуа иаҳдырбауеит изаамтамкуаны ипсыз ахкуажә бзиала ҳәа данрыдцуа асцена.

Ажәйтә бирзенцәа рәказара атоурых ақны, ари акыр апопулиарра змаз, аканонра ашқа ииасхъаз сиужетын. Аха, ус еғья иқазаргы, Ақуатәи аекземплиар даараза аоригиналра злаз акакун. Уи астиль излахәауала, абақа рналы итцыцит еиңа ианеиҳаха ғыңға ақазацәа: азәы — ахадара (анапхара) зуаз, иқалап дыртцағызаргы, еғи — апъышәа мачны измаз азә иакухон, иқаларын дцағызаргы. Ус заххәауа, астела иану асахъакуа қазарала зегъ еиңшны инагзам: иаҳәәп, ахкуажәи аматуғ һұхәиси рхы-рәкуеи рхуамцкуеи знапы итцыцыз ақаза иакухап, ахучы ихуамци ахкуажә лнапахудеи инхъысқаноуп ишықатдоу, уи хымъада зус үкія изымтациә азәы иакухап иқазтаз — дырцэыхаран ақазара азакуанкуа. Астела азхұтак ҳара хұнынза имаазент (ипъехъан ажәйтәан). Абақа анырбауаз өыңхе акун амшын иштажызы. Убри иабзоуранны, иара ианыз асахъакуа ибзиатәқьаны еикүхеит. М. М. Траңшь излеиҳәауала, астела қартцент Диоскуриада (Ақуа) инхоз бирзен беиак идцала. Ари қалеит ҳера қалаанза V ашәышықусазы (430—420 шш.), иара ахъырбаз абухта атса хымъада усқан ипсыжырта тыңын, избанзар астела зызкыз анышәйнтра ахаргылара-арғыштара акун. Ус анакуҳа, 2400 шықуса раңхъа иахъатәи Ақуа

атыңақны инхон абырзенцәа, ма абырзен күльтура бубуаңаны излысны иқаз атыңуаа. Уиала уағы идыреит амшын уажә иахъықоу ааста ажәйтән ақырза ишынасқыз. Ари афәкт ду ихы иархуаны, археолог азтцаара абас иқуиргылт: иқаларызма баша нхарта тыңк ақны ари еиңш амармалташ лых бақакуа зхагылоу апсыжракуа рықаттара? Иахъхаңарштырм, астела даара аху ду змаз қазаратә պәдамтан. Ас еиңш иқаз анекрополькуа ахъықартцоз ибениу ақалақуаа ахъынхауаз акун. Уртқуа дыртабырг'еит Ақуа акушамыкуша (Ақуатәи ашъха, Гуадиху, Красный майак) ижәпаны еиланхоз ауаа рыпсыжракуа, рынхартқуа. Ус анакуха, астела ахъаапшыз атың қалақын. Иалшарызма арақа ақалақь ақалара? Нас қалақькуас иаадыруази ажәйтә бирзенцәа рхаан Қавказтәи амшынхықу иахъатданак'уз? Ажәйтә бирзен шәкүөфәа излархәауала, Қавказтәи амшынхықу иахъатданак'уа иқан ақалақькуа хъя: Фазис, Гиенос, Диоскуриада. Атцарауаа излеилыркаахью ала, Фазис шытоуп иахъатәи Պүт ақалақь ааигуа-сигуа. Гиенос акузар — Очамчыра абухұтқыны. Иаанхеит ахъатәи ақалақь — Диоскуриада. Уи, ахъатәи реимакыртан Апсыны икоу атыңкуа фба: Шәқурчей Ақуеи. Шәқурча Диоскур-иоуп ҳәа археолог ҳәашыа имамызт, избанзар уақа иахъа уажәраанза азәгыы имбацт Диоскуриа иақулоу рхеологиатә матәарк иадамхаргы. Иаанхеит Ақуа атерритория. Азтцаара атак М. М. Траңшь данаштыз игуалаир-

шәеит акыр изны иқаз факт ссирик 1897 шыкұсазы, Ақуа асқала андыштбауаз, иръыхашәеит хаңәык. Уақа жәйтә бирзен бызшәала ианын Римтәи аимператор Адиани иара ипосол Флави Ариани рызбаху зхәоз атекст. Атак иамаз абас акун: 134 шыкұсазы аимператор Адиан инапынцала, Ариан дықан Себастополис ақалақь, аамтала абырзенцәа Диоскуриада ҳәа изыштыз ақны. Ариан имфаңигеит идыз адтакуа. Урт иреиуан ар руалафахуры тара, рхылаңшра ухәа уб. ит. Ажәакала, атекст иахъауан Диоскуриада атыңақны Себастополис шықаз, нас иара убра шакуз ахахә ғыра ахъынрыжыз. Ишаабо еиңш, ахахә ахъаапшыз иахъатәи Ақуа ақноуп. Ус анакуха, Ақуа — Себастополис — Диоскуриа ахъықаз тыңк ақны акун. Абартқуа раамыштыхъ, М. М. Траңшь итахын Ақуа атоурых итегъгы археологиала артбаара. Убартқуа ирызкын Ақуатәи абаагуара акушамыкуша атыңкуа рижра. Убарт аускуа рхырыладырхуит Владимир Ориолкин, Шыалодиа Шыдания, Тания Гыц-пәха, Иура Цнариа. Устәкантәи аусуракуа раан (1958—1959 шш.) еиҳарак иаадырпышыз Ақуа атерриториалықни Римаа рхаан инхаз абакакуа роуп. Иара убасқан Римаа Апсыны ианықаз ауп ақалақьгы ахъз анырпәса. Диоскуриа азынхурас Себастополис ахъздан. Уи аамтазын ара иқан ақыңзырта, абаагуараракуа, атзамцкуа, анхартакуа. Иқаларын убарт ракузтгы дызлацәажәоз хыхъ зызбаху ххәаз Ариан: «Себастополис сықан, атзамцкуа сырбубуеит, асолдатцәа

Ақуатән абааш ақны иаапъышыз, ажәйтә фыра зну акырымтың үеыха.

руалафаху рыстент» — хәа анифуаз. Арақа М. М. Траңьшь иаанирпъшкуаз иреиуоу Римтәи аъракуа, анышәапъшь иалхыз аныхапъаағ искульптура хучы, еиҳараңак — ағра зныз ақырымтың үеиха. Ишдыру еиңш, уи ағра ианыз даңхьеит апрофессор Г. Ф. Турчанинов, иара агуаанагара злаимоу ала, уақа иануп колхаа рах Саулаң ихъз, настыры ызбаху арбоуп ақалакъ Ақуен ақыта Лыхныи.

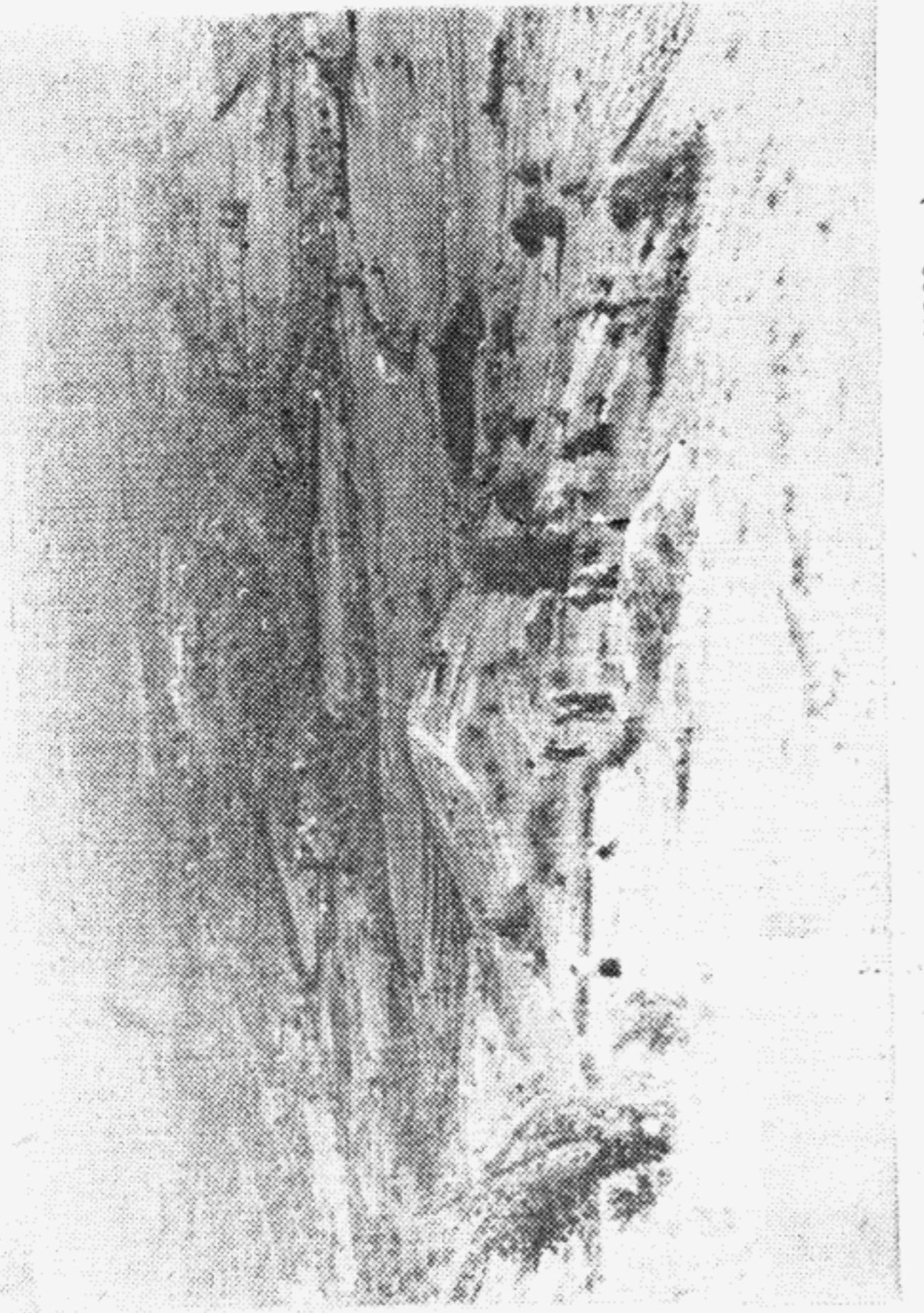
Римтәи аимпериа Ақуа аөйрбұуаны ианықаз аамта еилыкка иаҳнарбонит М. М. Траңьшь иаанирпъшыз даға баға ссирк. Уи иаҳызуп «Одинец инхарта». Иара шытоуп Ақуатәи аихам-ға вокзал ағаңхъя икоу ахуы ҳаракыра уаҳығхалауда. Арақа иаарпъшын ҳера II—III ашэышықусакуа рзын Римаа идыргылаз ахыхътарта бааш, нас иара иаңыз ахахәтә тұзамц. Уи ағнұтқа иаапъшкуаз иреиуоп ағыматә, асаанқуа, архалқуа. Арақа ирбейт алашара қаттага акуаңаб. Иара ианын жәйтә бырзен бызшәала ағра: «Үмтәхырхуа упсы еиқухарацы зегъ зкыу Гермес — Меркури иғаңхъя». Ажәйтә бырзен бызшәа адырғаңә Л. А. Елици, Т. С. Каухчишвилик излазырьхъазо ала, ағракны Гермеси Меркурии реикупъхъазара, шамахамзар, аепиграфиақны ұаргы нұпълазом. Ари иҳанаңәонт усқан Ақуа (Себастополис) ишынхоз ахуҳаутреи мшина анықуареи занатс измаз азәирғы тақалакъуаа, настыры урт милатла еиҳарақ ишбырзенцәз, аха Римтәи аимпериа адинкуа ишрықуныңуоз. Ус заххәая, абырзенцәа рәкны Гермес — ахуҳаутцәеи амғасцәен дрынцәахуын. Иа-

ра убриоуп тақыс иамоугы латин бызшәала анцәахъызгы Меркури. Иааркъаңы наххәозар, М. М. Трапъшь 7—8 шыкуса рыла имацара илшеит акыр нызқь шыкуса ирыткарк'уз Ақуа атоурых аарпъшра (аңзаз епоха иаркны антика аантәанза). Убартқуа ирызкыуп иара ифымда «Древний Сухуми» (1968 ш.). Уи иагулоуп 360 дақыа, иагъацуп ибениоу аиллиустрациакуа. Ашәқуы тытцижътеи уамак шымтцуагы, шытә апъыхъашәара даараذا иуадағхеит.

ЦАБАЛТӘИ АЕКСПЕДИЦИА

Хера алагамта иаркны ажәйтә Ақуа апътазаарақны алшара ду аиуа иалагеит ачаландар мөа. Арақа изхытцуан мшинылеи дгыллелии иааяа ахұхахутцәа, аитарсөңә. Страбон излеихәауала, иара ихаан (Іашә.) Ақуа абырзенцәа рыхуҳахутратә операциакуа раан ирыцын 70-фык атырцыманцәа (аитагағцәа). Ахұхахутратә мөақуа руакы Ақуа иалсны шъхамфала ицион Нхытқа, даекала наххәозар, иахъа «Ақуа араммөа» ҳәа изөу ала. Амға цон Маңара азы иаваршәны. Ирылсуан Мархъаул, Цабал, Амтқыал, Дал ақытқуа, нас ицион Нхытқ Кавказқа. Археологцәа зегъраңхъа М. М. Трапъшь ихшығ азцепт абри амға иатданак'уа ауаа рматериалтә культурацқыа иткамкуа аилкаара шыуадағыз апъсуа племиақуеи Ақуеи ртоурых, убри ақнитә 1959 шыкусазы иара далагеит атцаара, археологиала еиҳа ибениаз қоурылған ала. Уи Цабал акун.

Цабал ақыта шытоуп ғадала Ақуа 25 км уахъалтуа. Ақыта аура назоит 25 км, атбаара 15—20 км. Излаадыруала, иахъанза зыхъз мыңцкуа. Апъсны икоу ақытқуа ируакыуп Цабал. Ари қалеит 550 шыкусазы. Византиятәи аим-

Цабал, ақының тұсындағы Абыйдың руа (1960 ш.)

пептер Иустиниан итоурых шәкүөғө Прокопи Кесариатән ихаан иқаз аибашъракуа дрылацәжәо дшааниа, иңеоит Цабал (Цибил) ахъзгы. Уи аахыс ицахьеит 1500 шыкуса, аха аеампъсахт уи ахъз. Прокопи ишихәауала, Цабал (Цибил) инхон аңсилаа — аңсуа племиңдекуа рұны аханатә зызбау ахәоз. Раңхъаза урт дрыхтыгулеит Плинни Секунд (Іашәышыкуса), анағсан — Флави Арриан. Убри ақнитә, ускантәи аңсилаа ҳанрыхцәжәо, хымпъада уи табалаа ртоурых ауп.

Цабал аңсабаратә тәгылазааша иамоу нағизураны, шамахамзар, кыс амамкуа наануан шәышыкусала. Римаа, византия, ағылшын мәдениеті, арабцә, атырқуцә үхә аубас еғыртгы ара аибашъра атыхуала, шамахамзар, наанамгац уағы дықамызды, аха, зөгь акакун, аиааира Цабалаа иртәхон. 1833 шықусазы Аңсны иқаз атарауағы Диубуа излеиңдәауала, Страбон ихаан нааркны Цабалаа еиласра рымамкуа наауан. Цабал ианакузалактың иаман ахатә пәстазаара, ахатә тасқуа, ахатә закуанқуа. Үйтрактың аатцеит Цабал ажәйтә материалтә культура иатәу анаукатә центркуа рышқа ирдүреижүтеи. Раңхъаза убас 1915 шықусазы Цабал инхоз аботаник Иу. Воронов Қарт амазеи әкны иғаны иридеит ажәйтә еихақуа. Дара нахъагы уақа итәхъуп. Убри аштыахъ 1945 шықусазы, амғақаттарақуа ишырғызы, ирбейт ажәйтә нышәйнтрақуа. Үрт рытцааразын Қартынта дааштын атарауағы И. Гзелишвили. 1965 шықусазы

абарт ацәаҳәакуа равтор изласаҳаз ала, уи Цабал иаашътра зыбзоураз Қарттәи атоурых аинститут усқан директорс иамаз, хыхъ зызбаху ҳхәахъоу академик Симон Цъанашвия иакун. Цабал иаарпъшыз ажәйтә ҆псыжракуа рматериалкуа ирызкны статиа хучык ҭижит И. Гзелишвили. Абарткуа ракун Цабал азы анаука иадыруаз Тра҆шь уақа аусуракуа дарылагаз. Уи ҭагура игон ашхарпъи аәфакуеи рышқа еиха еиласра ымамкуа инханы ишықаз атыпъантәи ауаа ркультура, избанзар амшын ахықукауа рышқа иштөу абақакуа ирнумбааларц залшомызт егырт ацивилизац-иакуа рыштамта, Ииашоуп, тақа иаабараны ҳшықоу еипъш, Цабал ирацәан иаагоу аматәар, аха дара зхы изырхуоз атыпъантәи ауаа — ажәйтә Цабалаа ракухон. М. М. Тра҆шь напхгара ззиуаз аекспедиция Цабал аусура иалагеит 1960 шыкүсазы Мрамба ҳәа иахъаштөу атыпъ ақны. Абақакуа еиха инханы иахъықаз ахуқуеи анааракуеи рѣкны иакун. Ирыбжъан дара 500—600 метра рѣкнынза. Еиҳарак ара ирацәаны иаапъшуаз ажәйтә ҆псыжракуа ракун, избанзар дара ирханыз анхартакуа ркультуратә өыгхаракуа азкуеи афаршытракуеи иқузәзәааны иргахъан. Аекспедиция аԥхъя иқугылан иаапъшуа абақакуа закуз, ҳәаакуас ирымаз, ирхытцуаз ыркурауб. ит. азцааракуа ыттцаара.

Еиҳарак анауказы еиқурхатәи аерозиа иахъаны иахъеи-уахеи акуа иазәзәоз аматәаркуа. Ажәакала, иатахын аблы тары, аналы раңа, амаашьара. М. М. Тра҆шь напхга-

ра ззиуаз аус реаладырхут Владимир Ориолкин, Миха Гунба, Иури Воронов, Олег Бәажәба, Вера Деопик-Ковалевскаина, иара убас абарт ацәаҳәакуа равторгы. Хышыкүса ыла абрақа иаарпъшын ажәйтә ҆псыжракуа хуба. Дара зегъ ақакала ирымоуп ахатәи ҳызкуа. Урт иреиуоуп: Ахъацаарху, Абғызырху, Аҳаччарху, Арасарху, Алраху. Ишаабауа еипъш арт атопонимкуа зыдхәалоу ашәаъыцъа ҳызкуа роуп. Цабалтәи ажракуа ирылагаанза, арт ахъзкуа азәгы иңәомызт, шәкүкгы ианымызт, избанзар арт атыпъкуа ус ирыхъзны уафы имахацыт. Аԥхъаф азцаара қантар алшоит, нас изыхъязеи дара ахъзкуа ҳәа. Археологиақны икоуп убри еипъш аԥқара, абақа аарпъшра ахъакүшәаз ахатәи ҳызы амамзар, археолог илшоит иара игуаԥхарала иеитарц ахъз өыц. Сара ибзиатәкъаны исгуалашәоит М. М. Тра҆шь ихы ишаирхуаз абрин аԥқара. Уи абас дазхуцуан:

— Цабал жәйтә ҆псыуа қытан, ажәлар ишырхәо еипъш, ацгуы ағазара иғылоу ағи-хыб ианықулалакгы, иаалымбаазакуа иркүпъала-аарықупъалауа, амшынқуарала инка-пъон. Атцаауаа ируалуп ажәлар иртынхаз иахъықазаалакгы иандқылара. Иахъазы Цабал, шамахамзар, ҆псыуа дынхом. Урт агеит амхачырра, иагъаадыруеит уи зыхъяз. Аԥсуаа егырт амилаткуа еиҳарак изларылукааша ртопонимика, ма гидронимика абиаралоуп. Шамахамзар, Аԥсны иуңылазом нағыа ихучызаргы хызы змам ашхана, агуафа, ахуы, анаара, акызбы, акатәара ухәа убас егырт аԥса-

бара тыпъкуа. Убри ақнитә ҳара нахъаажуғы, жәаҳәарада, ахатәы хызықуа рыман, аха уртрызра иабзоураны, археолог имоу азакуан ихы нархуаны, нахитцароуп нақунагахаша ахъз. Нас ҳара аус иңизуаз ҳицны ҳдон, симаадон наажраны ҳахыкоу ахукуа. Иара налих'уан атыпъ иапъсабарақазшоу атопоним хъзы. Абасоуп ишиз зызбаху ҳхәаз ажәйтә ѡсыжракуа рыхъзкуа, аха наазыркыаен ҳанрылацәажәауа хъзык алоуп ишырзаҳхәауа — «Цабалтәи апъсыжракуа». Дара аамтас изтазк'уа ихшәоу антикеи ипъасоу абжъаратә шәышыкүсауи роуп. Иаарпъшу аҳатгүнкуа рхыпъхъазара назоит 86 инареиҳаны.

Апъсыжратә тас ала уахуаپъшуазар, дара шоуп Φ -типкны: аингумациеи акремациеи рыла. Апъсы ихы дырхон еиҳарак мраңашәарах, аха иналапъса-аалапъсайы рхы андырхоз ықанладеи-фадеигы. Апъсцәа рнапкуа зны-зынла еитцихны ирываютон, аха еиқуپъсаны ргүи наныкуртцоз еиҳа ираңаан. Анышәынträкуа иртартцауан апъсыматәа. Апъсы ихахы идирғылон акыцлых маңа (апъхал, акуғыл уб. итц.), ахуда накуршан акакачкуа, агушъы ааигусигуа иқан агулатцакуа (афибулакуа), анапахудакуа рәни — анапхатцакуеи, амаңәазкуеи; амакапъыцкүеи, аҳәызбакуеи, амакъапъсыси шытан апъсы изара накуршаны. Ажәакала, аматәар раңааны нахъаапъшуаз еиҳаразак апъсы ихы-ижәфахыр ашқа акуи. Ас еипъш апъсы анышә натареи аматәар иватдареи жәйтәнатә аахысгы иқан атыпъантәи акультурақны. Убри ақнитә М. М. Трапъшь изипъхъазоит арақа

ижыз наzэйкыз хылтшытракуаң ҳәа. Иара убастәкъа акун аекуагы анышә ишартоз. Арақа урт иреиуаз ааپъшиت ху-цъара. Аекуагы шыржуаз рабуракуеи, ркуадыркүеи шрыкүз акун. Ишдыру еипъш, урт рәнитә еиҳарак инхоз аметал налхыз ракун (ақунакуа, абурағы уб. итц.). Апъсыжырта Ахъацарху ақны нааپъшит аєи аетсыи еиватданы нахыржыз анышәынträгы. Аеыматәакуа иреиуан дырғегых аєахуда нахартцоз аңаз тәтәа. Ари ағыза аеыжратә тас, М. М. Трапъшь излаизпъхъазоз ала, Апъсны иқунхоз ауаа ҳера қалаанза VI ашәышыкүса аахыс инықургон. Убарткуа иреиуаны ипъхъазон хыхъ зызбаху ҳхәаз Куланырхуеи Красныи миааки нааپъшкуаз аеыжратә таскуагы.

Цабал ирбаз ажәйтә ѡсыжракуа афбатәи ртип нацанак'уент акремация. Хыпъхъазарала дара акырза имаџуп (18 процент) аингумациатә ааста. М. М. Трапъшь излашъакуиргылаз ала, акремациатә нышәынträкуа шықаз алас акун: раپъхъа анышә пырқон — насиржраны иқаз апъсы иматәа шишәу настхашәа цъара дырбылуан, ацышә аҳаңшы итарпъсон, убри аштыхъ акун инаганы, адғыл ықаны, тақа наңтадыргылоз. Иара наакуршаны наవартон апъсыматәа: акрыфагакуа, абъаркуа, арпъшзагакуа уб. итц. Зны-зынла апъсы навартцоз абъаркуа дырхуахуон, мамзаргы шырытәтәон. Апъсакуа рыцаррала хаха анышә наарсны акун зны-зынла ишаабоз. Оынтә нааپъшит аеыматәа ауағытәығса иватданы. Ари, хымпъада, аєи шыны апъшема на-

тара хәа уаанза иқаз аимитация акухон. Аңсыбағ цышәкуа аңжалкуа, ахаңшыакуа ракун изтаръсоз. Амфоракуа рұны ари ағыза атас зныкгы имаапъышыцт. М. М. Трапъшь излазгейтауала, ари интерес зцуу фактуп. Археологиатә практикағны изладыру ала, амфоракуа рифнүтқа аңсыбағ татсаны ианыржуаз едлинизм аамтазоуп, даекала наххәозар, абырзенцәа ртас акун изыдхәалаз. Ус анакуха, ихьшәоу антиказы Цабал абырзенцәа инхымызд. Абри аамтазы Цабал инхоз ауаа рыпъсцәа ржуан зынзаск еиуеипъшым Ә-таск рыла. Аха урт реизықазаашьеи рыматәакуен ихазхазу ажәларкуа иртәуп хәа иуъхәазар иаша зам. Акремациеи аингумациеи рыла иржуаз ауаа рцәаматәеи, рабцьари, рынхартакуен, иара убас рыпъсыйракуен ракун. Ус анакуха, даргы жәларык ракун. Иара убас Цабалтәи аңсыжракуа рұны уағы имбарц залшом уақа ижу ишырнубаало амазареи амамзаареи: нышәнтиракуак рұны акы-әба матәар рыда анупъыхъамшәауа ықоуп; даеаңьара аңсы ивар-тсон 100—120 матәар рұнында. Уи иаанагауент ҳазлацәажәауа аамтазы Цабал инхоз ауаа рмалтә дифференциация даараза ищаулахахъан, мамзаргы акласстә формация иалагахъан хәа. М. М. Трапъшь илшеит Цабалтәи ажәйтә ҆зыжыртакуа иртаз аматериалкуа — ахаңшыакуа инадыркны акакаң ссакуа (аимхүцкуа) рұнында — аклассификация рзура, типологиала ршара, аматәаркуа акакала ргенизис ахуаңшра. Убарткуа рыла атарауағы мөашьарада иааирпъшит дара нықузгоз ауаа ркультуратә тагылазаашь.

Арыжетә зәртәоз аматәаркуа. Цабал иааръшыз аматәаркуа зегъ рахътә хыпъхъазарала ирацәоуп арыжетә зәртәоз аматәаркуа. Урт иренуоуп анышәапъшылыхи, асаркьеи, аңази. Анышәапъшылых иацанак'еит ахаңшыакуа, амфоракуа, ақуцьалкуа, асаанкуа, авазакуа, ахраңкуа.

Ахаңшыакуа. Ишдыру еипъш, урт зызыу ағы, азы, әжырызы, арыцлых ухәа ааглыхратә аалытқуа ртатара-рытәахроуп. Алитетуралыкны урт рыхъз шырдыруа апифоскуа хәоуп. Ирацәоуп арақа иаапъшыз ахаңшыакуа. Дара шоуп Ә-типкны. Актәи иацанак'еит зыжәфахыркуа аазытбаау, зытакуа қыақью. Ағбатән атип еиднакылоит акутаң форма змоу, зытакуа аатшәаны, зөыгхара жәпоу ахаңшыакуа. Дара зегъ адәахъала ирнуп иенуеипъшым асахъакуа. Иаххәап, аңқурпә асахъа, аңъар сахъакуа. Иахъылоит иара убас ашаха пъшра змоу акутакуа.

Нышәнтирак иадамхаргы еирызк зтагыламыз, шамахамзар, Цабал имаапъшит. Урт рөышәтәкүа аазытбааны, уахынырыхуаңшуа асаан сахъакуа рыманы иқоуп. Аирыз ажәфахыраң иақуқатоуп анышәлых аңсаса ахы. Ә-маак змоу ахаңшыакуа рғыларакуа назоит 50—70 см. рұнында. Урт ирнуп еиуеипъшым аорнаменткуа: аңшыркцакуа, аспиралькуа.

Амфоракуа. Дара зызыу акапанреи, аидарамғангареи роуп. Еихаразак иртәртәоз ағы акун. Формала урт зынзаск ирзааигуан аңжалкуеи аирызкуен, амала, чыдарас иримз, рзаракуа аазытшәоуп. Ас еипъш иқаз ам-

форакуа рацәаны иааңшхеит Мраташәархтәи Қырттәила иахъатсанак'уа бақақуак рәкны, аха Цабалтәи замфоракуа иалкааны излагуоуташа — урт рхыркыракуа ианакузалакгы изытбауп, ирымоуп асаан сахья. Ари хымпәда атыпәнтәи акыңзығцәа ираптамтоуп.

Аха, анышәаңшьлыхкуа абриақара ишырацәазгы, Цабалтәи атоурых тыңқуа рәкны уафы иңыхашәауан харантә иаагоу анышәлых матәаркуа. Иаххәап, Нхыт-Кавказтәи акультуракуа рығнүтқа лассы-лассы иупыхашәауа ахрағкуа. Убарт иреиуоуп Алраху аңсыжыртқаны иааңшыз иаазыңәбылны, аңышәта аазытбааны, лада-фада арбазкуа зну ахрағ. Археолог ишазгуеитаз еиңш, уи хықуыла Нхыт-Кавказтәи иаагоу матәахууп, иагъахытцеит 1500 шыкуса рәкнынза.

Цабалтәи ажәйтә ѡсыжракуа рәкны Трапъшь имачымкуа иааирпәшил алак җаңшызкүртәоу асаанкуа. Ираңоуп урт рығнүтқа атыпән иқартқаузгы, имачзам Римтәи ампериа апровинциакуа рәкынтаи иааргазгы. Иаххәап, Себастополис, Питиунт, иара убас Азия маң иатсанак'уа ақалақькуа рәкнытә. Анышәаңшьлых адагы, Цабал иааңшкуаз иреиуоуп асаркъалых матәаркуа — атәцакуа, акубоккуа, афырғанкуа, убас иңегъгы. Излашьакургылоу ала, урт ахыртқоз Адгылбжъаратәи амшын абассеин иахъатсанак'уаз атыпқуа рәкны акун. Абарт археологнатә аарпәшракуа рыла Трапъшь илшеит ажәйтә транзит

мөа иаауз амаршруткуа рышъакургылара: мишиимфала атауар рыманы иаауан Себастополисиңа, уаантәи шыңахъла Цабалка идәйкүртөн, устәи Нхыт-Кавказка.

Абцъаркуа. Акыңлыхи асаркъалыхи раамыштыхъ еиха ирацәаны уафы иңылоит абцъар матәаркуа. Урт иреиуоуп ақамакуа, ахәакуа, аибашыга еихакуа, аյсакуа, ахәакуа, акулзы матәаркуа, аумбонкуа, абури акуадыри рұнакуа, атәтәакуа, ахәызбакуа, амыркатылкуа, ахәызбахыга амақъакуа. Ауағысы иңәаматә зырпәшзауаз иреиуоуп аңазлых мақаңыцькуа, ақунакуа, ахудаҳатқауа, афибулакуа (агулатқауа), амаңәзкуа, алымхарикуа, акакаҷкуа (урт рығнүтқа икоуп аңази, абғен, аразыни, асаркъен, ахахәи, ақаруен, ахыи рыла иқатдоу). Аинтерес рыңоуп уақа иаарпәшыз ахушәтәыга мыругакуен, алымхай, іанапхыци, ахапъыци ррыщқъагакуен.

Аритуалкуа ирызкыу аматәаркуа. Цабал иаарпәшү аматериалкуа иренеуоуп атас-акъабз ирызкыу аматәаркуа. Урт иреиуоуп анышәаңшыз иалхыу аңә аскульптура. Иқаларын уи зваз аңсы ианиаамтаз араху рыхаңааң ҳәи иңхъазаз азә иакузтгы. Анышәынträракуа рәкны итарцауан дырғөргө алапъшырђагакуа (ахәахапъыц, абағкуа кылтәтәаны), ауағ ихуда ахшъразын аңаракуа ухәа уб. ит.

Абартқуа зегырыттаарала, М. М. Трапъшь илшеит Цабалтәи акультура аңызтаза ауаа, насгы иара акультура антикатә бақакуа рәаңхъа тыңс иааннакылауа раарпәшра, рышъакурбубуара.

Иаазыркъаены хрылацәажәап убарт ртаккуа. Цабал иааңышыз ажәйтә Ңысыжракуа аамтас изтәу еиңиркъам тоурых епохак ауп (II—VI ашә.). Уи еилықкәтәкъя иаанаарпүшүент, Цабал маңара акумкуа, Аԥсны ақуапәңәптара иахъатданак'уа зегыз атоурых тәгыла-заашьа. Амала дара абақакуа комплексла ас-еиңштәкъя ираңәаны Цабал ада үзаргы им-ааңышыцт. Убри иабзоураны, М. М. Трапъш иазипхъазоит абрин акультура иахъззаарц «Цабалтәи акультура» ҳәа. Археологзәа зөгъы еимакы-еиңәакрада ирыдымылайт ари атермин. Цабалтәи аматәаркуа рыттаарала ишъакугылоуп ари акультура тоурыхла аты-түантәи ауаа ишаңыртказ. Убарткуа роуп ир-хәо уақа иааңышыз археологиатә матәаркуа. М. М. Трапъш раپхъаза иргыланы рызбау-ихәеит аԥсакуа. Типологиала дара ирзаан-гуоуп аңыз епохазы Аԥсны иқартцауоз аԥ-сакуа.

Иара убас ауп ишыкоу афибулакуагы. Цабалтәи афибулакуа даара ирзаангуоуп Кол-бантәии Колхидатәии акультуракуа рхаан иқаз афибулакуа. Иазгуататәуп иара убас Ца-балтәи аңызлых худаҳатцауеи анапхатцауеи Ңышрала зынзаск ишырзаангуоуп Колхидатәи аепоха аантәи ахудаҳатцауеи анапхатцауеи.

Хыхъ ишаххәаз еиңш, табалтәи акерамика (аҳаңшыакуа, амаакуа өба-өба змоу аԥ-халкуа, асаанкуа ухәа итегъы) даара иугуала-наршәаеит аңыз епохатәи Аԥсны иқартцоз аҳаңшыакуеи аԥхалкуеи. Иара убас ауп ишы-коугы аорнаменткуа: Колхидатәи акультура

ахаан иқаз еиңеиңшым аорнаменткуа (аспи-ралькуа, ашашәен-ашаҳеи римитация, әңвар-сахъа, аԥсакуа, аңәкуръа Ңышра змоу аорнамент еиңарсақуа, асвастика уб. ит.) иааң-мыркъазакуа иупылаует Цабалтәи акульту-ракны. Иара убас Цабалтәи акультура ахылт-шытра апроблема атتاразын атак ду амоуп хыхъ зызбау ххәаз аԥсыжратә қыабз. Ишды-ру еиңш, милатк ағнұтқа ирымоу аԥсыжратә-таскуа, аамта еғыа үзаргы, шамахамзар, ре-рыпсаҳ'ум, избан акузар уи амилат рдунеи-хуаңшра, ридеология ауп излатәаны иқоу. Тыңк ақны аԥсыжратә қыабз аеанаңсаҳ наа-нагауа амилатгы аеаңсаҳит хәоуп. Иара убас-тәкъоуп Колхидатәи акультура ахаан Аԥсны инхоз ауаа рыпсыжракуагы шықаз (Кула-нырхуа, Красный манак, Гуадиху, Ешира уб. ит.).

Абасеиңш, Цабалтәи акультура аарпұра-абзоурала, археолог ишъакуиргылт ихьшәоу антикатә епохаз Аԥсны инхоз ауаа Колхидатәи акультура аԥызтаз шракуз. Уи ибзиацә-къаны иааирпәшүеит хыхъ иеникуаҳаңхъазаз-аेырпәштәкуа рәы.

Цабал акультура ачыдаракуа ауағы дан-рыхуаңшуа, иазгуеимтарц залшом иара аком-поненткуа раңәаны (акерамика, абыларлық, арпәззагакуа уб. ит.) Аԥсны налт, шамахам-зар, үзаргы ишупъымло.

Абарт аарпұрақуа рыбзоурала, анаукаен-ишъакугылоуп Кавкази Крыми иахърыткар-к'уа ускантәи аамтазы ишмачыз Цабалтәи акультура еиңш ибұуаз еғырт акультура-

куа. Ажәйтә шәкүөфә алокализация злақарцауа ала (Плини Секунд, Флави Арриан, Прокопи Кесариатән, Агафи). Цабал акушамыкуша инхоз арьсуга племна — арьсилаа ракун. Ус анакуха, — ихәон М. М. Траңшь, — Цабалтәи акультура арьытказ арьсилаа роуп. Ихшәоу антика епохаан икәз Цабалтәи акультура аоригиналра шамоугы, нара аәниара мөаңысуан иакулаз егырт акультуратә центруен нареи рконтакткуа рәзы. Урт иреиуоп Себастополис, Питиунт, нара убас Мраңашәратәи Қырттәыла акырцвара (Чхоротқу, Уреки, Суъса-Натанеби уб. иц.), Римтәи аимперия нахъатданак'уа (Каппадокия, Сирия, Египет). Убрантә наагакую иреиуоп ахәзы зыкутәоу аумбонкуа, Римтәи аразынте һаракуа, ажәйтә бирзен бышшәала иғыз амедалион, асаркъалых матәаркуа, алак қаңшь зкуртәоу асаанкуа уб. иц.

Цабалтәи акультура арьытказ ауаа аитанеиаира ду рыман Нхың-Кавказ инхози дареи, раңхъаза иргыланы, сарматаа, нара убас Мрагыларахътәи Европа икүнхоз ауаагы. Урт ирәңшноуп Цабалаа ишықартцоз абцъар хккуа (х-цык змоу ахәа, ақамакуа), арьшзагакуа (афибулақуа, азооторфтә һыра змоу амақаңыцъкуа). Цабалаа рыңсыжратәтас акузар, Апсны налтгы нара зеңшкуоу акрыкоуп. Иаххәап—Черниаховтәи акультура (Украина). Археолог излашыакуиргылаз ала, арт афкультурак (Черниаховтәи, Цабалтәи) нзыжыз ауаа доұхала дараза еизаигуан. Иқалап уи аепоха — амилатқуа аитанеитасра

анрымаз иабзоуразтгы (епоха великого переселения). Цабал иааңшыз еиуеиңшым аматтаркуа ибзиатқәйаны ишъакудыргылеит ари акультура акура (II—VI ашә.), амала нара енха ианыштыцуаз хәа ипхъазоу — IV ашәышыкусоуп. Ажәакала, М. М. Траңшь 7 шыкusa (1960—1967 шш.) Цабал имфаңигаз археологиатә усурға наанарпъшиз зеңбъатам абақакуа зырцәажәаз, акыр ибеноу адоухатә культуры зныңшыа аматериал буңуа. Уи мөашьрада арьсуга жәлар рхылтшытта ишатәу хнаробит.

Иара инициалышны, абри акультура атразын акыр ағымтакуа арьырцеит М. М. Гунба, И. Воронов, насты абарт ацәаҳәакуа равтор. Ишаабауа еиңш, Цабал акультура атцаарақны М. М. Траңшь ихы наирхуаз арьсыжырта аматериал мацароуп. Иара иғымтакуа рәкны изнымкуа ихәахъан арьсыжракуа ирықулоу анхартқуа, абаашхъчартқуа — ажәакала, арьстазаара ахымғаңысуаз атыңкуа цыя ицәрыымгакуа, атоурых наза афра уадағуп хәа. Уи аус уажә ааигуоуп напы аналыркы: 1977 шыкұсазы археологиала атцаара налагеит Цабалтәи абааш — Цабал хәа 550 шыкұсазы Прокопи дзыхцәажәоз. Арт акомплекстә усуракуа рығерыладырхут М. М. Гунба, И. Н. Воронов, О. Х. Бәжәба, Л. Г. Хрушкова. Сезонк ала иааңшыз аматәаркуа идыртца-быргит Цабалтәи абааш усқантәи аамтазы, Византианзагы ахъз назауа, истратегиатә пункт бубуаны ишықаз.

АБЖЬАРАШӘЫШЫҚУСАТӘИ АБАҚАҚУА

Михаил Мамет-иԥа Траԥьшь инаукатә интерес хынъ зызбаху ҳәзәз аепохакуа (аԥазтә, антикатә) рыла мацара интәаумызт. Уи даара дәзәлымхан абжъаратәи ашәышықусакуа ирыцарк'уа Аԥсны археология. Уафы цъя дахуаԥшуазар, парадоксшәа и kojeуп ари апериод: ганкахъала, абжъаратәи ашәышықусакуа раан иғу ахытхыртакуа Аԥсназын иҳархәауа әкыр ираңоуп, уаанзатәи аепоҳакуа рааста, аха дара абжъаратә шәышықусакуа раан иқартқаз абақакуа рытцааратә усурға даара уафы иаа-қунишьартә и kojeуп.

Атоурыхтә хытхыртакуа излархәо ала, абжъаратәи ашәышықусакуа рааноуп усқантәи Кавказ аполитикатә хсаалақны Аԥсны еи-цырдыруа хәйнҭкарраны ианықаз; убасқаноуп афортификациатә ргылара дукуа ианыр-өз, ианаԥыртауз зеибықам ауахуамақуа — атыԥантәи аформа аазырԥшуаз. Леонраа, Константинаа, Гъаргъраа... Аха, рыхарас иқалаз, адинастиатә хызықуа рымасара роуп атоурых иәзынхаз (Анос, Леон, Константин, Гъаргъ, Феодоси, Гурандуктуб. ит.). Убри иа-бзоураны, М. М. Траԥьшь иәаԥхъа иқуирғылт аԥсуа хәйнҭкарра иахааныз абақакуа систе-

мала рытцаара. Убри акун изызкызгы 1957 шыкүсазы иара напхара ззиуаз Анақоԥиатәи аекспедиция аусурагы. Уақа ицхраауан жәпа-ғык ацарапаа: Ш. Д. Инал-иԥа, Л. Н. Соловьев, О. Д. Лорткипъанизе, В. А. Леквиназе, Л. А. Шервашизе, В. Г. Гәачулиа, В. А. Орнолкин.

Избан археологиала атцааразы Анақоԥиа енда изалырхыз? Ажәйтә хытхыртакуа излархәо ала, Анақоԥиа атоурых ақны азбаху гент VIII ашәышықусазы, араб еибашыцәа ръыза Мурван иқуыларакуа ирыбзоураны. Атоурых излаҳәауала, арабцәа рыр тәа рымамызт; аԥсуааи ақыртқуеи рыр ақырза има-чын, аха шытхъа ихъамтцыр қамлеит акуылацәа. Ахытхыртакуа излархәауала, арабцәа еиҳарак иаакузхыз иәкны ирылалаз ачымаза-ра бааԥс ауп. Убри инаркны Анақоԥиа абаз-гаа ирполитикатә центрни азбаху рхәауа иала-гаует. Ишаан-шааниуз рапхъятәи Аԥсуа ах-ра иахадақалақъхойт. Абракун Леонраа иа-хырызбуаз Аԥсны ахәйнҭкарра алахынта, абракун ақыртуа ахцәа — аишьцәа Мири Ар-чили ашәартакуа раан хытәахыртас иахыр-маз. Ираңаазоуп Анақоԥиа иқалахью ахтыс-куа, аха иаадыруа ааста иаҳзымдыруа еиҳа ираңоуп...

Убарт азцааракуа реилкаара аус ақны имачымкуа акрырхәеит М. М. Траԥьшь иархео-логиатә аарԥшракуа. Уаатәи аматәаркуа рыхронологиатә диапазон зны-зынла абжъаратә шәышықусакуа ианыртысуаз қалалон: иах-хәал, Анақоԥиатәи ахуақны иқазаарын нео-

лит ахаантәи анхарта. Антикатә епохазы ара иқаз ауаан амшынырцәтәи ацентркуен ирыман аитанеиаиракуа. Аартракуа излахдырбауала, Анақоңиа ахуақны нахъя иаанхаз ахыхчаратә рғыларақуа ф-периодкны ишоит. Актәи ахыхчаратә рғылара ахықоу акуцәак-ноуп. Атерритория иатданак'ует 3071 метр һұшыркца, аура — 83 метр, атбаара — 37 метр. Аргылара иалагеит ҳашыкусъхъазала IV ашәышыкұсазы. Атзамц ағнұтқа икоуп абаашкуа фба. Иара иаман ғыңғара аталарта — Мрагыларалеи мраңашәаралеи. Атзамқуа гыларылеи тбаарылеи еікәроу ахахәкуа рыла иқаткоуп. Урт апъслымзи, абжанчи, акыри рыла еилартәоуп. Амрагыларахътәи абааш аҳаракыра назауеит 16 метр, иагъаман 4 етажк. Мраңашәарахътәи абааш еікүхеит ф-етажк рахаракыра ақнынза. Ацитадель ағнұтқа итәгылоуп ауахуама. Ағбатәи ахыхчаратә баагуара шықуғылоуп еиғаңшуда З-тзамцк рыла: аладаҳътәи, мрагыларахътәи, мраңашәарахътәи.

Зегъ ратқыс ибуууоуп өладаҳътәи атзамц. Уахъ ала акун аба аталаразын еиҳарак иеахъазик'уз. Уахънахуаңшуда аталарта еиҳа иманшәалоуп ухәартә икан. Аталарта пъжәаны, шытә нахъирхагоузей ҳәа ар еиханы ағнұтқаҳь рөанынархалакгы, еитаарғағылон уанза ирымбоз даеа тзамц buquerque. Ахыхчашын ари атып даара иманшәалан: арантә уи илшон ишитахыз еиңштәкъя акулағ имбазакуа итархара. Ағбатәи ахыхчаратә тзамц ағнұтқа иаапъшит анхамфатә матәаркуа (айгу-

шәкуа, аихакуа, ахәакуа, амыркатылкуа, ахәзыбакуа, акыцлыхкуа — амфоракуа, ахаңшакуа, аирызкуа), иара убас амонетакуа 13. Урт ирылоуп Византиятәи аимператор Константин Мономах имонета (XI ашәышыкұса). Ануимматцәа излархәауала, ари еиңш икоу амонета макъаназы Аахыт-Кавказ имаңшыцт. Даара интерес амоуп даеа монетак. Уи зтәыз Қырттәылатәи ах Георги II иакун. Үақа ианын: «Христос, дхаракны уихылапъшла апъсуаи, ақыртцәеи рах-ркесарос Георги». Ари ағыра ианыз иамхәарц залшомызт ажәйтә Апъсуа ҳәынҭқарра анкаха ашътахъгы (X ашәышыкұса антәамта) Қырттәылатәи ахцәа ртитулатурақны еснагъ апъхъа ишдыргылауаз апъсуаа рыхъз. Амонета иҳанаҳәаует Анақоңиа ақыраамтагы иполитикатә центрны ишықаз. М. М. Траңш игүи итан итегъ Анақоңиа наукала атцаара, таха дзахымзейт... Иара итцағцәа ируалуп уи игутыха анағзара.

М. М. Траңш итидаауз ақыр зтазк'уа тоурыхтә бақаны нахъя иҳамоуп иара убас аbjъаратәи ашәышыкұсакуа ирыцарк'уа Баграт ибаа. Ари абақа Ақуа мрагыларахътәи ахуы ҳаракы иқугылоуп. Архитектуратә формала инеитыхыу агъежъ план амоуп. Ари абаа 55 метр аура амоуп, атбаара — 27 метр. Ағналарта зламаз мрагыларахъ алакун. Баграт ибаа интерес рыман азәырғы археологцәа рабиңаракуа. Уи азбаху иҳәахъан 1885 шықусазы В. И. Сизов. Иара иаамыштахъ, 1925 шықусазы арақа ажракуа мғаңыргеит

апрофессор А. С. Башкиров, анафсан М. М. Иващенко, аха азэгы илымшент абақа анықартцаз аамтей хыда-иара зызызи реилкаара. Абас ишықаз ауп М. М. Траңьш напы шаиркыз ари абақа археологиала атцаара. Аусуракуа лыөралырхуит археолог В. Б. Доепик-Ковалиовскаиа. Арақа иаапъшкуаз рацәоуп (неолит, иъасоу антика уб. итц.). Абаа аргылара аамта иатданак'уз аматәаркуа ихы нархуаны (раңхаза иргыланы — алазуртә керамика, аметаллык, аргыларатә техника уб. итц.), археолог ишъакуиргылт абаа андыргылаз X ашәышыкуса шакуз. Ииашатәкьаны, атоурыхтә хытхыртқауа излархәауала, X ашәышыкуса антәамтазакун аյсуаи ақыртқуен раҳ Баграт III ахра аниуаз. Атцаара ишъакунаргылеит ажәлар рҳәамта—абаа этү Баграт иоуп ҳәа нахъагы ирхәо штабыргыу. Археолог ишъакуиргылт абаа ишамаз астратегиатә тәкы: иара ахықоу ақнитә икказа иаапъшует Ақуа ақалақь акуша-мыкуша иатданак'уа акаршәра тбада ду. Археолог излеихәауала, Баграт ибаа функциас иамаз мрагыларажытәи Ақуа ағацә ахъчара акухон; аха хыкукулатәкьа уи еиҳаразак иззыкыз ақалақь ампытахалағәа рәкнытә атыңтәи ауаа рхыхчара акун. Аматериалкуа анализ ирызуз ала, агурга угаратәи ишъакургылоуп ара инхоз ауаа аристократия иатданак'уз шракуз, избанзар, арақа ирацәаны иуپыхъашөйт усқантәи аамтазы зыху харакыз аимпорттә керамика. Иара убасгы арақа имфа-шах'уа иаапъшиит, ауаа бенакуа реиңш, ахар-

хъуаагы шынхоз атәи зхәо аматериалкуа. Урт иреиуюп: алукуа, аҳақъакуа, атәатәагакуа, ақыгакуа. Дара иҳархәоит, лассы-лассы акуларакуа иқалалоз ирбзоураны, абаа ағнұтқа ақыраамта ауаа реитәахны аյшра шрыкүшәалоз.

Абас еиңш, М. М. Траңьш ибзоурала наатит абжъаратәи ашәышыкусакуа раантәи Ақуа атоурых иазкуу даеа бўыцк. Ирацәоуп мақъана зызбаху ҳамхәац М. М. Траңьш анаукақны ааръшракуа иқаитцахъаз. Урт иреиуюп Бзыбын археологнатә пъшыхуракуа иқаитаз ирбзоураны иаапъшыз Скифтәи қакинак, Цандрыпштәи архитектуратә комплекс, Ҳашыпса-Бзыпштәи абаashi ауахуамен, Ҳасан ибаа, Лзаатәи ауахуама, Лыхнытәи ацъаз еихакуа, Бамборатәи айсыжра комплекскуа, Гал арион ақнитә ацъаз еихакуа, убас еғыртгы.

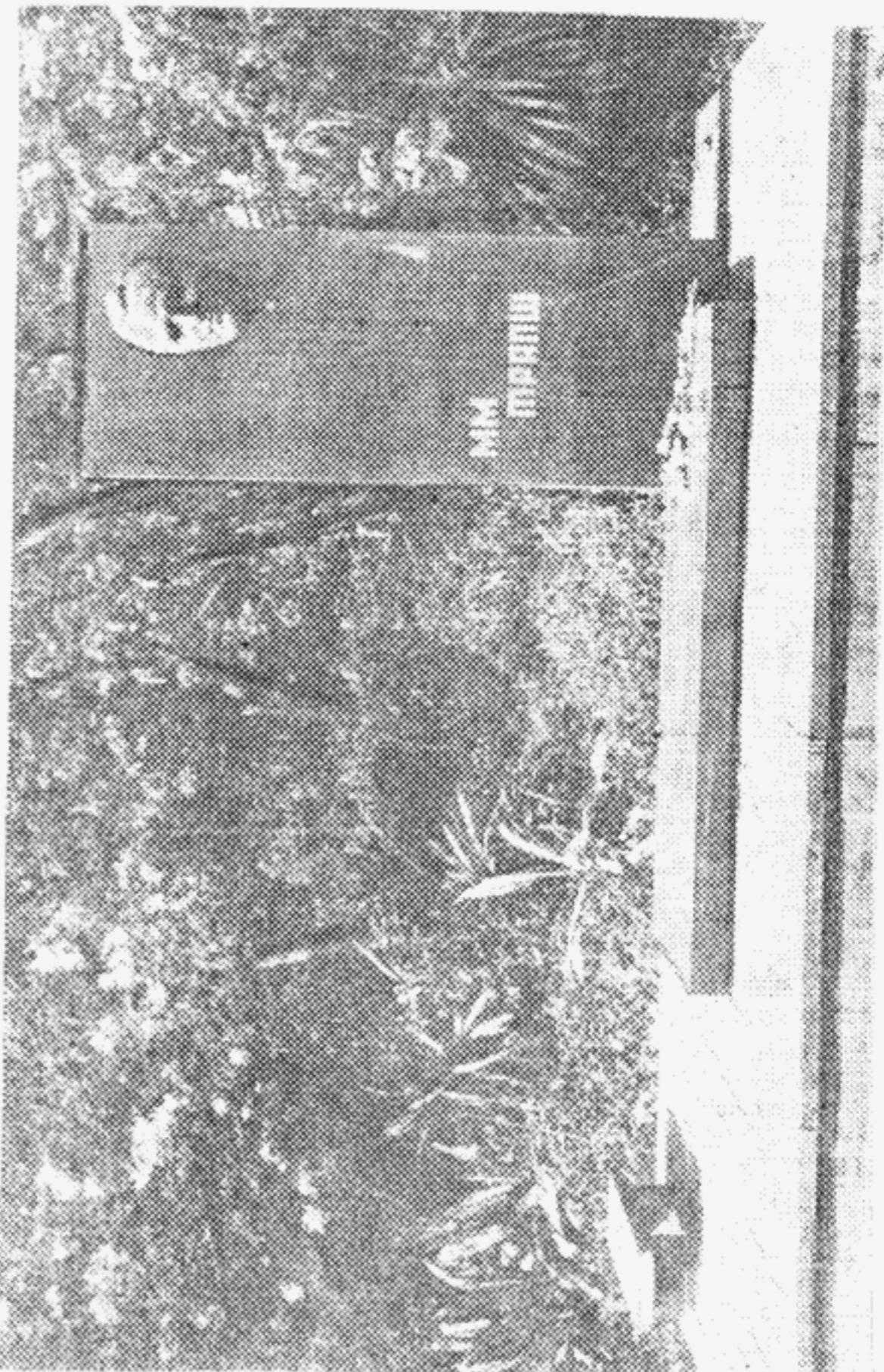
* * *

Хымъада, М. М. Траңьш Айсны атоурых азы илиршаз аусумта рацәа аикуъхъаңара даара иуадафуп. Аха арақа еиқуаҳаңхъаңа атоурыхтцафы ирәиамтакуа рымашарагы ирхәоит зызбаху ҳамоу автор аајсара-тәара змамыз, аталант ду змаз шиакуз. Уи имфа-жигон уи жадагы арцағратә-аазаратә усуракуа ағар рыбжъара. 1955 шыкуса инаркны иъсы ахынзатаз атыхутәантәи амшкуа рәкнынза Ақуатәи Ахәынцкарратә арцағратә институт ақны астуденттәи дырзапъхъон археология алекциакуа ркурс. Иара наудиториа иалахуз

азэырғы имачымкуа иахъа анаука амат азыр-
уеит. Уи иачыданы М. М. Трапъшь ауаажәлар-
ратә усуралы илиршаз раңдоуп: акыр шықуса
рапъхъа иара иинициатива итытца иалагеит
авторцә археологиялук колектив злахуу альсуа археология
аматериалкуа реизга актәи ашәкүү, дагъаман
ун редакторс. Жәа-шықуса инареиҳаны Қырт-
тэйла археологиатә комиссия далахун, 1960
шықусазы итытцыз Альсны атоурых аочерккуа
зөйз дыруа зәкын. Абарт альбаакуа ииба-
хъаз рыху шъауа, 1967 шықусазы иара ихыр-
тцеит «Альсны АССР ажыны зөаңсазтэйз анау-
катә усзу» ҳәа ахъз.

Михаил Мамет-иңе Трапъшь ипъстазаара
далтит 51 шықуса дышыртагылаз. Убарт
рахътә анаука жыны аус аниу 18 шықуса затцэйк
роуп. Убри аамта ихы иархуаны, иара
дкыпъхъуан лымкаала археологии, атоурыхи
ирызкыу ажурналкуа жәпакы рәкны («Совет-
ская археология», «Краткие сообщения»
(КСИИМК), «Вестник древней истории», «Ви-
зантийский временник» уб. ит. 1968 шықуса-
зы Дамаск (Сирия) имфапъыраны иказ архе-
ологцә IX рконгресс ажыны иқаитараны ды-
жан альсуа археология иазкны ажәаху, аха да-
хымзент... Уи ҳара иахзынижыз афымтакуа
ирыткарк'уеит 4-томк, убарт ртыжъра редак-
тор хадас дамоуп иара ифыза, ххэйнтаррак-
ны сицирдыруа археолог Альфред Ҳасан-иңе
Халиков.

М. М. Трапъшь иахъа ипъсы там, аха Альсуа
институт аёлы аус зуа археологцә иара иаз-
гуеитаз альхъятәи аперспективатә наука-тцаа-
ратә план икуны қуаноуп ишаауа.

М. М. Трапъшь ибака Альсны ажыны (И. Җада а искульптура).

АХКУА

Автор иѣнитэ	3
Раپъхъатәи ашъаәакуа	7
Аկуатәи аарпъшракуа	22
Цабалтәи аекспедициа	49
Абжъарашибыкүсатәи абаҝакуа	64

